

ИСЛАМ

ДИН, ИС-ТӘЖІРИБЕ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТӘРТІП

Исмаил Р. Әл-Фаруқи

ИСЛАМ

*Дін, іс-тәжірибе, мәдениет
және әлемдік тәртіп*

ИСМАИЛ Р. ӘЛ-ФАРУҚИ

Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)

Бишкек 2023

УДК 297
ББК 86.38
И 87

Китап демеушілері:
Халықаралық ислами ой институты
Херндон Вирджиния
Білім интеграциясы институты
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Исмаил Раджи әл-Фаруки
Кітапты қазақ тіліне аударған: Каратаев Ерлан: – Б. : 2023
Кітап редакторы: Асанова Жанар

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық лицензиялық келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

«Ихсан Хайрия» Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасы № 086

Дін, іс-тәжірибе, мәдениет және әлемдік тәртіп (Kazak)
Исмаил Раджи әл-Фаруки

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1444 АН / 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-68-1

Islam, Religion, Practice, Culture and World Order (Kazak)
Ismail Raji al Faruqi

© The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1433 АН / 2012 СЕ
ISBN 978-1-56564-587-5 limp
ISBN 978-1-56564-588-2 cased
IIIT
P.O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барлық құқықтар сақталған

ISBN 978-9967-493-68-1

УДК 297
ББК 86.38

АЛҒЫ СӨЗ

Исламды, дінді шынайы түсіну... Исламның – иудаизм мен христиандықты тудырған сананың кейінгі сәті екенін; Ислам, мәдениет – классикалық Греция мен Рим сияқты қазіргі мыңжылдықтың Батыс өркениетінің қайнар көзі болып табылатынын... Ислам антиклерикализмі оны алғашқы «протестанттық» революцияға, оның рационализмі оны алғашқы «ағартушылыққа», прагматизм оны алғашқы «технократияға», ал соғыс пен бейбітшілік заңы оны алғашқы «Ұлттар бірлестігіне» айналдырғанын түсіну.

Палестиналық-американдық философ, көреген, салыстырмалы дін саласындағы беделді ғалым және ХХ ғасырдағы ұлы мұсылман ғұламаларының бірі – профессор Исмаил Раджи әл-Фаруки осылай деп жазған болатын. Бұл зерттеуінде әл-Фаруки әлем қауымдастығына исламның мәні мен маңызын кеңірек түсіндіреді. Жалпы 7 бөлімнен, 21 тараудан тұратын және ортақ тақырыпқа жинақталған бұл еңбекте иманның негізгі элементтері түсіндірілген. Дегенмен, тараулар мұсылман халықтары мен ортодоксалды әдет-ғұрыптарды сипаттаудан әлдеқайда кең болып табылады. Әл-Фаруки, әсіресе Исламға және басқа діндерге келгенде, барлық деңгейде интеллектуалдық белсенділік танытқан ұлы ойшыл. Міне, дәл осы бірегей пайымдауы осы еңбектегі әл-Фарукидің авторлық үлесі болып табылады. Ол исламды рухани сенім мен әрекет ретінде ғана емес, сонымен бірге *үлкен тәжірибе* ретінде түсіндіреді.

1986-жылы қастандықтың салдарынан қаза тапқан ғалымның ислам, ислам реформасы және оның дүниежүзіндегі институттары туралы мұрасы әлі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Сондай-ақ әл-Фаруки *таухидті* (Алланың жалғыз

екендігі) және оның біліммен, өмірмен байланысын жаңаша түсіндіріп, жаңа бағыттың негізін қалады. Оның интеллектуалды көзқарасы мен әсерлі логикасы ислам ғылымының стандарттарын жаңа әрі жоғары деңгейге көтерді. Әл-Фаруки заманауи ислам университетінің моделін жасауда орталық және идеологиялық рөл атқарып, бірнеше елдердегі ислам университеттерінің оқу жоспары мен ғылыми-зерттеу бағдарламаларына интеллектуалдық үлес қосты. Сонымен қатар әл-Фаруки – батыс университеттері деңгейінде исламтану бағдарламасының негізін қалаған ғалым. Зиялы әрі ойшыл Әл-Фарукидің реформалық мұрасы мен схоластикалық ой-пікірлері бүгінгі таңда да резонанс тудырып отыр.

Бұл еңбек әл-Фарукидің жетпісінші жылдардың ортасында аяқтаған қолжазбасының қайта жаңартылған нұсқасы болып табылады. Әл-Фаруки ислам дінінің көптеген негізгі аспектіні зерттеп түсіндіреді. Кішігірім типографиялық қателерге қарамастан, шығарма негізінен автордың түпнұсқа аудармасына тең, ешқандай түзету енгізілмей, бұрынғы қалпында сақталды. Сөзсіз, Исламды бұрын-соңды білмегендей «тану» қажет және дер кезінде жазылған бұл кітап осы мәселеге толық түсінік беруге тырысады. Алғысөзінде айтқандай, ғалым оқырмандарды ислам әлемімен, оның ажырамас компоненттерімен және оның күнделікті өмірде алатын ролімен бірлесіп танысуға шақырады.

Ислам күнтізбесі (хижра) бойынша келтірілген күндер (АН) деп белгіленген. Басқа кездері, қажет болған жағдайда Григориан күнтізбесі бойынша көрсетілген күндер (СЕ) деп белгіленген. Араб сөздері, жалпы қолданысқа енгізілгендерден басқасы, курсивпен жазылды. Диакритикалық белгілер тек қазіргі заманға жатпайтын араб атауларына ғана қосылды. Ерекшелік: әл-Фаруки, оның есімі өз қалауы бойынша жазылған.

1981-жылы құрылған Халықаралық ислами ойлар институты исламдық көзқарастарға, құндылықтар мен қағидаттарға негізделген салмақты ғылыми еңбектерге қолдау көрсететін маңызды орталық ретінде жұмыс істейді. Институттың соңғы

отыз жылдағы зерттеу бағдарламаларының, семинарлары мен конференцияларының арқасында ағылшын және араб тілдерінде төрт жүзден астам еңбек жарық көрді, олардың көпшілігі басқа негізгі тілдерге аударылды.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ИСЛАМДЫҚ ОЙЛАР ИНСТИТУТЫ

ЛОНДОН ОФИСІ

2012-жылы, қыркүйек айы

ҚЫСҚАША ӨМІРБАЯН
Исмаил Раджи әл-Фаруки
(1921–1986)

ПРОФЕССОР ИСМАИЛ РАДЖИ ӘЛ-ФАРУКИ Палестина-ның Яффа қаласында дүниеге келген. Ол исламның қазіргі заманғы ұлы ғалымы және оның ілімі дінді зерттеу, исламдық ой-пікір мен білімге көзқарас, тарих, мәдениет, білім беру, конфессияаралық диалог, эстетика, этика, саясат пен экономика, ғылым және әйелдер мәселесі сияқты салаларды қарастыратын исламтану ғылымының барлық спектрін қамтыды. Ол шынымен де ғажайып энциклопедиялық ақыл-ойдың иесі және қазіргі мұсылман ғалымдарының арасында сирек кездесетін тұлға болды десек, артық айтқандық болмас.

Әл-Фаруки алдымен Ливанның астанасына Бейрутқа қоныс аударып, Бейруттағы Америка университетінде оқыды. Келесі 1949-жылы философия магистрі дәрежесін алу үшін Индиана университетінің өнер және ғылымдар мектебіне оқуға түсті. Содан кейін Гарвард университетінің философия бөліміне қабылданып, 1951-жылы наурыз айында оған екінші рет философия магистр дәрежесі берілді. Алайда, Индиана университетіне қайта оралуды ұйғарған ол, философия факультетіне кандидаттық диссертациясын тапсырып, 1952-жылы қыркүйек айында докторлық дәрежесін алған болатын. Оның диссертациясының тақырыбы: «Жақсылық негіздемесі: құндылық метафизикасы және эпистемологиясы».

Содан кейін әл-Фаруки Каирде және басқа да мұсылман орталықтарында исламды, сонымен қатар МакГилл университетінің теология факультетінде христиан дінін зерттеді. МакГилл университетінің Ислам зерттеулері институтында, Орталық Ислам зерттеулері институтында (Карачи), Каир уни-

верситетінің Араб мемлекеттері лигасының жетілдірілген арабтану институтында, әл-Азһар университетінде (Каир) сабақ берді. АҚШ-тың Сиракуз университетінде 1964-1968-жылдар аралығында дінтану кафедрасының доценті болып, исламтану бағдарламасын әзірледі.

1968-жылдың күзінде әл-Фаруки Темпл университетінің дін кафедрасында Ислам зерттеулері және діндер тарихының профессоры атанып, қайғылы қаза орын алған 1986-жылға дейін сонда қызмет етті.

КІРІСПЕ

*«Алла жолында өлтіргендерді өлі деп ойлама, әрине олар тірі. Раббыларының жанында олар ризыққа бөленеді...»
(Әли Имран сүресі, 169-аят)*

Сондай Аллаға, Елиісіне иман келтіргендер, Міне солар, Раббыларының қасында шыншылдар және шейіт болғандар. Олар үшін сыйлықтар және нұрлар бар. Ал сондай қарсы келіп, аяттарымызды жасынға шығарғандар, міне солар, тозақтық. (Әл-Хадид сүресі, 19-аят)

Профессор Исмаил Раджи әл-Фаруки қазіргі заманғы исламтану ғылымының ізашары болды. 1960-жылдардан бастап әл-Фаруки Чикаго университетінің профессоры Фазлур Рахманмен және Джордж Вашингтон университетінің профессоры Сейед Хосейн Насрмен бірге Солтүстік Америкадағы ең көрнекті исламшыл ғалымдар болған. Дәл сол кездері университеттерде исламтану пән ретінде енді пайда болып, оқытыла және зерттеле бастады. Фазлур Рахман – исламдық ойларды, Сейед Хосейн Наср – ислам мистицизмін, Исмаил Фаруки – дінді академиялық зерттеу және білімді исламдандыру жолымен исламды зерттеп, олардың әрқайсысы исламтануға өзіндік үлестерін қосты.

Әл-Фаруки Исламға кіріспе бойынша бірнеше кітап және кітаптарға тараулар жазды: атап айтқанда Винг Т. Чан, (ред.) *«Ұлы Азиялық діндер: Антология»* (Макмиллан, 1969) кітабының ислам туралы тарауларын; сонымен қатар Дэвид Э. Софермен бірге өңдеген өзінің *«Әлемдік діндердің тарихи атласы»* (Макмиллан, 1975) кітабын жазды. Ол сондай-ақ өзі қайтыс болғаннан кейін жарияланған *«Ислам» және «Исламның мәдени атласы»* (Macmillan, 1986) атты кітаптарға (*Argus*

Communications, 1979 Amana Publications баспасынан шыққан қазіргі басылымдар) ислам туралы ұзақ кіріспелер жазған болатын.

Мен Исмаил әл-Фарукидің «Исламға кіріспе» кітабының қолжазбасын 2010-жылы Хердон, Вирджиния, АҚШ Халықаралық Ислами ойлар институтында (ИИО) таптым.

2009-2010-жылдары мен Джорджтаун университетінде, Вашингтон, Колумбия округі, АҚШ Әл-Валид бин Талал атындағы мұсылман-христиан түсіністік орталығының Оңтүстік-Шығыс Азиядағы ислам кафедрасының меңгерушісі және профессоры болып жұмыс істедім. Бұл қызмет әл-Фаруки мұрасын зерттеу туралы менің арманымды орындап, ғалымның мұрасын болашақ ұрпаққа жеткізу ісіне үлес қосу үшін Құдайдың берген мүмкіндігі болды. Фарукидің құжаттарына қол жеткізуге мүмкіндік берген Халықаралық Ислами ойлар институтына (ИИО) үлкен ризашылығымды білдіремін. Маған рұқсат бергені және әл-Фарукидің мұрасын зерттеуге үлес қосамын деген талпынысыма сенгені үшін доктор Джамал Барзинджиге, доктор Хишам Алталибке, доктор Икбал Унусқа және доктор Әбу Бакер аш-Шингийетке алғысымды білдіремін. Мен Фарукидің 1961-жылдан 1986-жылға дейінгі академиялық мансабын қамтитын мақалаларын қарап шықтым. Бұл маған Исламды зерттеуші ұлы ғұлама тұлғаның ақыл-ойы және ғылымға қосқан үлесі жайлы мол түсінік берді. Бұл мақалалар – әл-Фарукидің жарияланған және жарияланбаған жұмыстарын, ғалымның білімін, айтқан ойларын, зерттеген салаларын қамтитын дереккөздер жиынтығы. Оларды зерттеу үшін бір өмір қажет. Мен әл-Фарукидің дін және ислам саласындағы жарияланған және әлі жарияланбаған еңбектерімен жұмыс істеуге шешім қабылдадым, себебі бұл – менің академиялық зерттеу салам болып табылады. *ИншаАллаһ*, мен бұл зерттеуімді өмірімнің соңына дейін аяқтаймын деп үміттенемін.

Менің Исмаил әл-Фарукимен қарым-қатынасым 1984-жылы оның маған Темпл университетінің (Филадельфия, АҚШ) дінтану факультетінде докторантураны жалғастыру үшін стипендия

ұсынған кезден басталды. Маған «Ежелгі қасиетті мәтіндер», «Құран», «Ислам және өнер», «Абул Али Маудуди мен Карл Бартты зерттеу арқылы мұсылман және христиан теологиясына кіріспе» және «Діндер тарихы» сияқты барлық курста білім алу бақыты бұйырды. Әл-Фарукиден алған терең білімнің және академиялық оқу мен зерттеудің жоғары стандартын ұстану туралы оның талабының арқасында біз, оның шәкірттері, ғалымның үмітін ақтауға, стипендияның жоғары талаптарына сәйкес болуға талпынатынбыз. Біз үшін ол интеллектуалдық қуатқа, академиялық ынта-жігерге толы тірі энциклопедия және ислам мен әлемдік діндерін терең меңгерген ұлы ғұлама бола тұра – оның бойынан, қазіргі мұсылман ғалымдарында сирек кездесетін интеллект пен жетістіктердің сирек үйлесімі табылатын.

Әл-Фаруки бұл қолжазбаны 1975-жылы жазып бітірген болуы мүмкін. Неліктен дәл 1975-жылы? Мен жаңартқан қолжазбаның түпнұсқасында әл-Фаруки «Қажылық» деп аталатын 9-тарауда 1975-жылға дейін мұсылмандардың 1395 рет қажылық жасағанын айтады. Осыған байланысты қолжазба 1975-жылы жазылған деген қорытындыға келдім. Қолжазба 36 жыл бұрын жазылса да, оның мазмұны бұрынғыдай тың. Қолжазбаның шеттерінде әл-Фарукидің өзі жазған, бірақ кітапқа енгізілмеген ескертулерге орай жаңартылған қолжазбаға түзетулер қосқаным болмаса, оның негізгі тақырыбы немесе мазмұны өзгерген жоқ. Және қолжазбадағы статистикалық ақпаратты жаңарттым.

Исламға қатысты бұл кіріспе әл-Фарукидің ислам мен дінді зерттеудегі әдіснамалық көзқарасының бөлігі ретінде жазылған. Әл-Фарукидің исламды зерттеу және таныстыру тәсілі үш әдіске негізделген, атап айтқанда, дін тарихына және исламға қатысты феноменологиялық көзқарасқа, исламдық көзқарастағы дінаралық диалогқа қатысты ғалымның өз көзқарасына.

Ежелгі Таяу Шығыстың тарихы мен мәтіндерін тарихи-сыни тұрғыдан зерттеуге негізделген діндер тарихына қатысты мұсылмандық көзқарасты пайдалана отырып, әл-Фаруки *Urūbah sөzін (арабизм)* – монотеистік дүниетаным және мұ-

сылман өркениетінің қайнар көзі ретінде ұсынады. Әл-Фаруки үшін арабтар – діндер тарихында монотеизмнің және діннің монотеистік концепциясының негізін салушылар болып табылады. Бұл монотеизмнің яһуди, христиан және мұсылман формаларында, яғни араб санасындағы дін түрінде көрініс тапқан арабтың діни гуманизмі түрінде көрініс береді.

‘*Urūbah* – араб санасының ажырамас бөлігі; бұл дінге монотеистік көзқарас негізінде қалыптасқан араб дүниетанымы.

Араб *ханифтерінің* – монотеистер мен пайғамбарлардың поэтикалық болжамдары мен діни жорамалдары арқылы монотеизмнің пайда болуы арабтарды тайпалық мәдениеттен әлемдік діни қауымдастыққа айналдырды. Монотеизм арабтарды біріктірді.

Әл-Фаруки барлық арабтардың бір ғана құдайға сенетінін атап өтеді: «Таяу Шығысты тұрақты немесе уақытша мекендегендердің барлығы арабтар болды. Және олардың барлығы арабтар мақтанышпен атайтын мұраға өз үлесін қосты».* Әл-Фарукидің пікірінше, арабтар дін тарихында *таухид-и илахи* хабарын жеткізушілер.

Исламды және оның өркениетін зерттеудегі жаңашыл және заманауи ғылыми көзқарасты қолдана отырып, әл-Фаруки *таухид* теологиясымен сәйкестендірілген дін концепциясына – Құдай жалғыз деп білу, Құдайды ерекшелеу концепциясына тарихи және идеологиялық тұрғыдан қарайды. Бұған әл-Фарукидің «*Urūbah*» және «*Dīn*» сияқты еңбектері дәлел, онда ол араб еместерге түсіндірген *Urūbah* сөзі мұсылмандық діни сананың өзегін, оның сенімдері мен құндылықтарын қамтиды деп дәлелдеді. Мұны иудаизм, христиан және ислам монотеистік діндерінің мүшелері болған арабтар да, араб еместер де мойындады. Ислам діни мен өркениетіне деген бұл көзқарас әл-Фарукидің осы кітапта қайта-қайта қайталанған исламға қатысты академиялық негізделген іргелі көзқарасы болып табылады. Исламға қатысты Фарукидің бұл көзқарасы араб емес

* Isma'ilal-Faruqi, "UrubahandReligion" (Amsterdam: Djambatan, 1962), p. 9.

мұсылмандарды ренжітпеуі керек, олар өздерінің тарихы, мәдениеті және діни шығармашылықтары арқылы арабтардың *таухидке* негізделген *Din* көзқарасын – монотеизмді өздерінің әртүрлі географиялық аймақтарында іштей сіңірді, сол арқылы дінге, Исламның дүниежүзілік әмбебап өркениеттік орта ретінде гүлденуіне ықпал етуде. Шынтуайтқа келгенде, жалпыға ортақ дін ретінде Ислам *таухидті* Құдай жалғыз деп білу, Құдайды ерекшелеу деген сенімді арабтардың ғана меншігі емес деп санайды. Ұлт немесе нәсіл тұрғысынан алғанда ол тек арабтарға телінбейді.

Алла тағала адамзаттың бір бөлшегі ретінде арабтарға *таухид* ұғымын өсиет етті және олар Исламға қатысты бұл өсиетті бүкіл адамзатпен бөлісті. Мұсылмандарға дейін иудаизм мен христиан дінінде де монотеизм ұғымы болған, бірақ яһудилер монотеизмді ұлтшылдық идеологияға айналдырып, оны өздеріне ғана тән етіп қойды. Ал христиандар монотеизмнің анықтамасы бойынша екіге жарылды, мұны Никеге дейінгі және Никеден кейінгі әкелердің* және араб және батыс христиандарының** христиандық пікірталастарынан көруге болады.

Исламға феноменологиялық тұрғыдан қарай отырып, әл-Фаруки ислам білімін мұсылмандық мәдени наным-сенімдермен шектемей, санада қалай көрінсе, солай ұсынады. Осы тұрғыдан алғанда әл-Фаруки қазіргі діннің көрнекті мұсылман феноменологы болды, ол еңбектері мен шығармалары өзін таң қалдырған Әл-Бируни (973-1048) мен Ибн Хазмның (994-1064) еңбектерінде ұсынылған дін феноменологиясының бұрынғы мұсылмандық дәстүріне сүйенді. Әл-Фаруки Батыстағы ислам мен басқа діндер арасындағы диалогтың бастаушысы және белсенді қатысушысы болды. Дүниежүзілік шіркеулер кеңесі

* Alexander Roberts et al., "The Ante- Nicene Fathers" 10 volumes (Hendrickson Publishers, 1994) Alexander Roberts et al., "Nicene and Post-Nicene Fathers" 14 volumes (Hendrickson Publishers, 1994) W. H. C. Friend, "Rise of Christianity" (Fortress Press, 1986)

** Isma'il al-Faruqi, "UrubahandReligion", p. 101.

мен Екінші Ватикан кеңесінің бастамаларына сүйене отырып 1960-шы жылдары Батыста енді дамып келе жатқан дінаралық диалог қозғалысына Батыстың азаматы және резиденті ретінде әл-Фаруки белсенді қатысты. Бұл кітапта әл-Фарукидің зияткерлік диалогы сезіледі, өйткені Исламды таныстыратын бұл еңбек әлемдік қауымдастыққа арналған жолдау іспетті. Әл-Фаруки осылайша мұсылман эпистемологиясын заманға бейімдейді. Әл-Фаруки исламның *таухид* діни қағидасына сүйене отырып, оның адам өмірі, ойы және тәжірибесі сияқты өлшемдерге қатынасын жаңаша түсіндіру мен талдаудың негізін қалады. Шын мәнінде, оның академиялық үлесі ислам ғылымының деңгейін жаңа, жоғары зияткерлік сатыға көтерді және әлі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Әл-Фаруки өзінен кейінгі ұрпаққа әлемнің бірнеше ислам университетінде жұмыс істейтін «Білімді исламдандыру мектебі» деп аталатын мектепті қалдырды. Әлемнің әртүрлі университеттерінде сабақ беретін және зерттеу жұмыстарын жүргізетін оның жүздеген шәкірттері ғалымның академиялық көзқарасы мен тәжірибесіне әлі күнге дейін сүйенеді.

Еңбектері менің жеке және академиялық өмірімде үлкен орын алатын әл-Фарукидің шәкірті ретінде мен редакциялауға негізделген осынау еңбегімді ұстазыма, тәлімгеріме арнаймын. Расында да, қолжазбамен жұмыс істеу барысында қасымда әл-Фарукидің өзі отырғандай сезіндім.

Өмірі мен қайғылы қазасы біздің жанымызда мәңгі сақталатын профессор әл-Фаруки мен оның жұбайы доктор Лоис Ламия әл-Фарукиге (1926-1986) Алла (SWT)* разы болсын. Мен әрқашан олардың шәкірті болып қаламын.

ИМТИЯЗ ЮСУФ

ИСЛАМ ЖӘНЕ ДІН ПРОФЕССОРЫ

*Философия және дін жоғары мектебі,
Бангкоктағы успен университеті, таиланд
2011 жылдың наурыз айы*

* (SWT) – Субханаху уа Таала: «Ең ұлық, ең жоғары» деген мадақ. Құдайға келгенде айтылады.

КІРІСПЕ

ИСЛАМ БІЗДІҢ ДӘУІРІМІЗДІҢ жетінші ғасырында пайда болған таңқаларлық жылдамдықпен барлық континенттерге тарады. Оның саяси билігі әлемнің екі империясын – Парсы мен Византияны қиратып, басып қалды. Оның теологиялық талаптарының нанымды логикасы, имандылығы мен имандылығының жоғарылауы, заңының прагматикалық тиімділігі, бауырластығының тартымды әмбебаптығы, оны ұстанушыларының адал ниеті мен жомарттығы – осының барлығы миллиондаған адамдарды қарусыздандырып, олардың қатарына қосылуға көндірді. Мың жыл бойы оның әлемдік қуаты, байлығы, өркениеті мен мәдениеті бойынша тендесі жоқ еді. Мың жыл бойы Еуропаның жалғыз қарсыласы болып, осы құрлықты бағындыруға жақын болды. Еуропа онымен ондаған күрес жорықтарында соғысты және олардың бәрі нәтижесіз аяқталды. Испанияда христиан әлемі бастаған тағы бір науқан сәтті аяқталып, Пиреней түбегіндегі жеті ғасырлық ислам билігін тоқтатты. Еуропа соңғы екі ғасырда мұсылман әлемін жаулап алып, оны отарлық бытыраңқылық пен үстемдікке ұшыратты. Сол кездің өзінде ислам діні Азия мен Африкада миссионерлердің отаршыл ұлы державадан алған қолдауына қарамастан, христиан дінінен тезірек тарай берді.

Бұл ұзаққа созылған қарама-қайшылықтар Исламды және оның жақтастарын жаман нұрға түсіру үшін жасалған сансыз қауесеттерді тудырды. Дін мен мәдениетті дұрыс түсінбеумен бірге (өздікінен өзгеше) антагонистік айыптаулар сейілту қиынға соғатын кіріктірілген теріс пікірге айналды. Демек, Ислам шәкірті көзі ашық болу үшін ерекше сақтық қажет ету, деректерді сол күйінде түсіну, оларға жанашырлықпен қарау үшін ерекше күш қажет.

Мұндай күш-жігердің қайтарымы зор. Исламды, дінді шынайы түсіну шәкіртке исламның иудаизм мен христиандықты тудырған сананың кейінгі кезеңі екенін ашады; Ислам, мәдениет, классикалық Греция мен Рим сияқты осы мыңжылдықтағы Батыс өркениетінің қайнар көзі болып табылады. Оның пайымдауынша, исламның антиклерикализмі оны бірінші «протестанттық» революцияға, рационализмді бірінші ағартушылыққа, прагматизмді бірінші «технократияға», соғыс пен бейбітшілік заңыны алғашқы «Біріккен Ұлттар Ұйымына» айналдырды.

Бұл көзқарасқа қол жеткізгеннен кейін түсіну және қарым-қатынаста адамзаттың алтыншы бөлігімен байланысу – оңай. Осы жерге бұл мақсатқа жету үшін шақырылып отырсыздар.

Темпл университеті
Исмаил Раджи әл-Фаруки
Филадельфия, Пенсильвания
1975-жылы

I БӨЛІМ

1-ТАРАУ

Мұсылман деген кім?

Әлемдегі 6,9 миллиард адамның 1,3 миллиарды мұсылмандар болып табылады. Нақты статистика болмағандықтан, бұл сандар шамамен алынған. Дегенмен, олар ақылға қонымды, өйткені біріншісі Біріккен Ұлттар Ұйымының бағалауына, ал екіншісі әр елдің мұсылман халқының есебіне негізделген. Демек, жер бетіндегі әрбір алтыншы еркек, әйел және бала – мұсылман.

Ислам Конференциясы Ұйымының елу жеті мүшесінің көпшілігін мұсылмандар құрайды. Олар Үндістан (161 миллион), Қытай (22 миллион), Ресей (16 миллион) сияқты бірқатар елдерде айтарлықтай азшылық және әлемнің барлық басқа елдеріндегі азырақ азшылықтар құрайды.

Солтүстік Америкада сегіз миллионға жуық мұсылман бар, олардың көпшілігі ірі қалаларда тұрады. Нью-Йорк, Чикаго, Детройт, Торонто, Монреаль, Лос-Анджелес, Филадельфия, Вашингтон және Бостонда мыңдаған мұсылмандар тұрады. Американың көптеген қалаларында мұсылмандар ғибадат ететін бірнеше мешіттер (араб.: *masjid*) немесе намазханалары бар. Олардың ішіндегі ең үлкені және ең әдемісі – Массачусетс авенюсында орналасқан Вашингтон мешіті. Ол 1957-жылы бірқатар мұсылман үкіметтерінің қамқорлығымен салынған. Әр апта сайын 6000 мүмін жұма намазына қатысады.

Мұсылмандар әлемнің барлық дерлік этностарына жатады. Тізімде этникалық топ ретінде арабтар 316 миллионға жуық адаммен бірінші орында, явандықтар (239 миллион), бенгалдар (147 миллион) және тұрандықтар, Орталық және Кіші Азиядағы түрік халықтары (61 миллион) тұрады. Қара нәсілділер Амери-

када этникалық топты құраса да, олар бірқатар тиісті «этникалық» топтарға бөлінбейді. Дегенмен Африкадан шыққан 241 миллион мұсылман бар.

Мұсылман әлемінің картасы Африка-Азияның кең аумағын кесіп өтетін тұтас төртбұрышқа ұқсайды. Ол Африканың ең батыс бұрышы Дакардан Қытайдың солтүстік-батысындағы Шыңжаңға дейін созылып жатыр. «Төртбұрыштың» да үш ұзын бұтағы бар сияқты: біріншісі Африканың шығыс жағалауында, екіншісі солтүстік Үндістанның үлкен өзен жазықтарында және Бенгал шығанағына дейін, үшіншісі Шығыс Үндістанның бүкіл архипелагына және Филиппин мен Жаңа Гвинеяның бір бөлігін қоса алғанда созылып жатыр. Аумағы жағынан мұсылман әлеміне әлемдегі ең үлкен екі мемлекет – Қазақстан мен Судан кіреді. Халық саны бойынша, оған Индонезия, Пәкістан, Бангладеш және Нигерия кіреді. Олардың жалпы саны 600 миллионнан асады. Бұл ең көп қоныстанған елдер.

Мұсылмандар көп тілде сөйлейді. Олардың ішінде араб тілін ана тілі деп санайтындар 316 миллионнан астам адамды құрайды. Яван тобы 239 миллионға жуық адаммен келесі ең үлкен топ болып табылады; бенгалдар 147 миллионды, түріктер 70 миллионды, парсылар 69 миллионды, хауса топтары 35 миллионды адам құрайды. Сонымен қатар, араб тілі миллиондаған арабша сөйлемейтіндер үшін *лингва франка* болып табылады. Барлық мұсылмандар белгілі бір дәрежеде араб тілін біледі, себебі араб тілі құлшылық тілі болып табылады. Көптеген адамдар бұл тілді әртүрлі дәрежеде меңгерді, өйткені бұл исламдық діни ой мен мәдениеттің алғашқы тілі болып отыр. Тек араб тілінде сөйлейтін және жазатын адам өзін әлемнің кез келген жерінде, Дакардан Минданаоға дейін, мұсылман қауымдары арасында оңай таба алады.

Мұсылмандар арасында кең таралғандықтың өте маңызды аспектісі – араб каллиграфиясы мен арабескі. Оларды мұсылмандар жиналатын барлық жерлерде, әсіресе намазханаларда кездестіруге болады. Бұл ғимараттардың ішінде – әдемі каллиграфиямен жазылған Құран аяттары жағдайында, немесе

сыртында – азаншылар күніне бес рет араб тілінде азан айтып, ғибадатқа шақыратын мұнаралар әртүрлі архитектуралық ерекшеліктер барлық бірдей жерде кездеседі. Бұл азан да, Құранды жырлау да мұсылман әлеміндегі барлық жерде кездесетін құбылыстың дыбыстық белгілерін құрайды. Әрине, мұсылман әлемін байланыстыратын басқа да белгілер бар, бірақ олар соншалықты таң қалдырмайды. Олар кейде туристке болмаса, тергеушіге ашылады.

Жылдам танудың жоғарыда аталған аспектілерінен басқа, мұсылмандар әртүрлі көріністерді ұсынады. Олар көптеген мәдени топтарға бөлінген, әрқайсысының өзіндік киім-кешектері, әдет-ғұрыптары мен тұрмысы бар.

Өткенде мұсылман әлемі өз халықтары арасында үлкен ұтқырлықтың куәсі болды. Бауырластық, нәсілдік төзімділік және тері түсіне қарай кемсітпеу, мұсылмандардың ортақ институттары кез келген адамға империяның бір шетінен екінші шетіне жатусыз көшуге мүмкіндік берді. Осы ұтқырлықтың тікелей салдары ретінде мұсылман қала тұрғындарының көптілігі жоғары. Антропологтың көзқарасында Рабат, Триполи, Каир, Дамаск, Жидда, Бағдад, Тегеран, Лахор, Дели немесе Джакартадағы кез келген көше кафесінде отырудан асқан мереке жоқ. Оның жанынан көліктер мен түйелер, бетперде киген әйелдер, сондай-ақ саристер мен қысқа белдемше киген, джинсы шалбар мен саронг киген әйелдер, ақшыл шашты және көк көзді солтүстіктің тұрғындары, сондай-ақ кара тері адамдар, батыс африкалық хамиттер, қысқа бойлы қытай немесе моңғолдар өтеді. Малайлықтар немесе ірі ауғандар, шаштары екіге бөлінген ерлер, фес пен сәлдесі киген ерлер, Savile Row киімін және жайма шапан киген ерлер барлығы мұсылмандар.

Дәл осындай әртүрлілік Солтүстік Америкадағы мұсылмандардың болуын сипаттай бастады. Бұл құрлықтағы мұсылмандардың жартысы кара нәсілді болса, қалған жартысы кавказдық және мұсылман әлемінің түкпір-түкпірінен келген иммигранттардан (және олардың ұрпақтарынан) тұрады. Сол сияқты этникалық және мәдени органың әртүрлілігін Солтүстік Америка

континентіндегі басым және жетекші мұсылман ұйымы Солтүстік Америка Ислам Қоғамының (ISNA) кез келген конвенциясынан көруге болады.

2-ТАРАУ

Мұсылман дегеніміз не?

Исламның әрбір соты «Алладан басқа тәңірі жоқ, Мұхаммед Оның Елшісі» деп саналы түрде және салтанатты түрде куәлік ететін әрбір кәмелетке толған еркек пен әйелді мұсылман деп тануға міндетті. Олар Ислам құқығының барлық жауапкершілігі мен міндеттеріне сәйкес барлық артықшылықтар мен құқықтарға құқығы бар жақсы шарттарда болуы керек. «Исламдық» деген осы қарапайым анықтаманы орындау – мұсылман қауымдастығына мүшелікті орнату үшін барлық ислам заңдары талап етеді. Адам бір рет сыналған соң «Алладан басқа тәңірі жоқ, Мұхаммед (с.ғ.с)* Оның Елшісі» деген қос ақиқатқа куәлік етеді, бұдан былай оның сенімін дәлелдеу үшін Ислам заңы бойынша құқық пен міндет заңы талап ете алмайды.

«Исламизмнің» анықтау, қол жеткізу және орнықтыру оңай, себебі ислам этноцентристік немесе қасиетті дін емес. Мұсылман болып туылу шарт емес; мұсылман ата-анасы, қамқоршысы немесе отбасы болуы шарт емес. Дүниедегі әрбір адам, егер қаласа, өзінің жеке шешімімен ғана мұсылман бола алады. Оның Исламға кіруі қандай да бір қасиетті рәсімге қатысуды, қандай да бір діни қызметкерлердің қатысуын және кез келген ұйымдасқан органның растауын талап етпейді. «Исламшылдыққа» келетін болсақ, барлық адамдар абсолютті тең, өйткені кез келген адам ең қарапайым талаптарды орындау арқылы Ислам үйіне кіре алады. Еркектер мұсылман ба, мұсылман емес пе деген сұрақта орта жол, екіұштылық пен асқыну жоқ.

Кез келген адамның иманды қабылдау шешімі Ислам алдында қаншалықты керемет болса, оның қабылдануы Алланың алдында жеке ақталудың кепілі емес. Исламда қасиетті рәсімдер болмағандықтан, жаңа бастамашы, егер оның өмірі дәл осы

сәтте қысқартылса, оның құтқарылуына кепілдік болатындай ештеңе істей алмайды. Августиннің жаңа туған екі сәбиімен болған жан түршігерлік оқиғасы, бірі шомылдыру рәсімінен өткені үшін аспанға кеткен, екіншісі шомылдыру рәсімінен өтпегені үшін мәңгілік отқа сотталғаны – Ислам үшін бұл мәселе емес. Исламда Алланың алдында ақталу – ол қатыса алатын кез келген қасиетті рәсімге емес, оның істеріне байланысты. Екінші жағынан, ақтау адамның жеке сенімінің функциясы ма? Ислам – жоқ – деп жауап береді. Иман адамның Ислам қауымына кіруін болжайды. Бірақ сенім тек статистикалық белгі, әлеуметтік өзін-өзі танудың белгісі болуы мүмкін. Ол ізгілік пен әділдік істерін тудыруы немесе тудырмауы мүмкін. Осылайша, тек соңғысы негіздеме болып табылады.

Ізгілік пен әділдік ауқымында адамдар әртүрлі позицияларды иеленеді. Масштабының өзі шексіз, мұсылманның жәннатқа бару құқығын, былайша айтқанда, қалтасына салып жүретін жері жоқ. Барлығы ұмтылады, ал кейбіреулері басқаларға қарағанда көбірек ұмтылады. Құдайдың кез келген адамның тағдыры туралы үкімі ештеңемен белгіленбейді, құтқарылу үшін немесе құтқаруға қарсы болса да. Өйткені Құдай орындаушының сенімі мен ынтасының жоқтығы үшін ең ұлы істерден бас тартуы мүмкін; және Ол ең үлкен күнәкарды кешіре алады. Сол сияқты, Ол кез келген «қасиетті рәсімге» қатысуы негізінде ешкімге қолайлы үкім шығаруды көздемейді. Олай болса, мұсылман – өзінің салтанатты куәгерімен Ислам қатарына кіріп, қалған өмірін ізгілікке ұмтылумен өткізген адам. Исламға кіруді бұрын-соңды ойластырылған ең оңай діни ауысуға айналдыруға арналған исламдық заңмен қарастырылған исламизмнің қарапайым сынағы, өзінің табиғаты бойынша шексіз және сондықтан ешқашан толық қанағаттандырылмайтын кіруден кейінгі құтқарылу шартымен теңестіріледі. Олай болса, діни ақтау – мұсылманның бір сәтке болса да токмейілсу емес, мәңгілік үміті. Олай болса, мұсылман – өзінің салтанатты куәлігі көрсеткендей, тек Алла тағала, Мұхаммед – оның пайғамбары деп сенетін адам. Жалғыз Құдайдың Құдай екендігі оны

бір уақытта ең кішіпейіл және ең тәкаппар жаратылыс етеді. Кішіпейіл, тәкаппар маңдайын жерге қойып Аллаға сәжде жасайды. Алла ол үшін жалғыз Жаратушы, ризық беруші, әмірші, кешіруші және Үкім шығарушы, әр нәрсенің алғашқы себебі және ақырғы ақыры, ең жоғары ақиқат. Ол – тағзым мен мадақтың, алғыс пен ғибадаттың нысаны, бүкіл өмірін арнау мен қызмет етуге арнаған жалғыз Ұстаз. Мұсылман – Аллаға деген адалдығы үшін адамдардың ең мақтанышы. Оның адалдығына, қызметі мен еңбегіне Алладан басқа ешнәрсе де, ешкім де лайық емес. Мұсылман ешбір билеушіге, оның үстіне, кез келген залымға бағына алмайды, өйткені оның барлық мойынұсынуы Бір Раббысына тән. Кейбір мұсылмандар билеушілер мен залымдарға бағынады; бірақ олар мұны өздерінің мұсылмандар деген анықтамасын бұзу құнына жасайды. Мұсылман Аллаға бұл мойынсұнуда өзін бүкіл адамзатпен тең дәрежеде қояды, оны барлық нәрсенің Жаратушысын тануға бірдей міндетті деп санайды. Ол құдайдың Әміршісіне бағынатын әрбір адам үшін ең күшті бауырластық сезімін толқытады; өйткені Жаратушыға қатысты жаратылыстан күштірек және қолайлырақ көзқарас немесе категория, байланыс немесе анықтама жоқ. Мұнда барлық адамдар бірдей және тең болып табылады.

Сол сияқты, ол тек Құдайды мойындағандықтан, мұсылман барлық жерде адам еркіндігі жолын адам қожайындарына қарсы қорғайтын төңкерісшіл. Ол үшін ширктен немесе басқа жаратылыстардың Аллаға қосылуынан өшпенділік жоқ. Егер адам ақшаны, жыныстық қатынасты, билікті немесе ләззатты Құдайдан басқа Құдай деп санаса, бұл шынымен қате. Бірақ Цезарь немесе тиран өзін осылай орнатып, өз азаматтарынан абсолютті адалдықты (тек Құдайға ғана тән адалдықты) талап еткенде, сол билеушіге қарсы шығып, ақырында оны биліктен құлату мұсылман үшін негізгі діни мақсатқа айналады.

Мұсылман Алла тағала адамды және әлемді белгілі бір мақсат үшін жаратқан деп есептейді. Бұл мақсат – адам өзінің этикалық шақыруын орындап, игі істер жасай алады. Ислам кітабы адам баласының дүниедегі өмірін ең жақсы, игі және ұлы

істерді жүзеге асыру жолындағы адамдар арасындағы еркін жарыс ретінде көрсетеді. Осы себепті ол адамды «*халифа*» немесе Алланың уәкілі, яғни Алланың атынан әрекет ететін және орындайтын адамды атаған. Құдай жаратқан дүние адамның осы моральдық шақыруына сәйкес келеді, онда адам белсенді, сондай-ақ ол ізгілікті, шындықты және сұлулықты жүзеге асыру шынымен де мүмкін.

Бұл мақсат мұсылманның өміріне мән береді. Ал жер бетінде Құдайдың еркін жүзеге асырушы, кеңістік пен уақытта ізгілік пен құндылықты жүзеге асырушы ретінде қызмет етуден асқан мағына болуы мүмкін емес. Бұл оның қадір-қасиеті мен өзін-өзі құрметтеуінің қайнар көзі. Шын мәнінде, ол өзін барлық адамдармен тең дәрежеде, жер бетінде жүзеге асуы үшін моральдық игіліктер өтуі керек көпір ретінде көру үшін оған ғарыштық мәртебе береді. Моральдық игіліктің жүзеге асуы оның еркіндікте, яғни адамның моральдық императивті жүзеге асыруы да, бұзуы да бірдей мүмкін болатын жағдайларда жүзеге асырылуын талап етеді. Жер бетіндегі барлық жаратылыстардың ішінде тек адам ғана осылай жабдықталған.

Халифа немесе Құдайдың жердегі өкілі болу аз жүк емес. Біріншіден, позиция жүктеген міндет жаһандық сипатқа ие. Жаратылыстағы барлық нәрсе жетілдіруге жатады. Бұл жердің әрбір бұрышын болуы керек нәрсенің бәріне жұмаққа айналдыру міндеті екенін білдіреді. Сонымен қатар, бұл мұсылманның тек өзін, балаларын, жақын туыстарын немесе жерлестерін ғана емес, адамзатты тәрбиелеу және өзгерту, олардың әрқайсысының жеке мүмкіндіктерін жүзеге асыруды ұйымдастыру міндеті екенін білдіреді. Демек, адамзаттың барлық мәселесі – мұсылманның мәселесі. Оларды қабылдап, моральдық тұрғыда лайықты шешімдер іздеп, тарихта осы шешімдерді пысықтау – мұсылманның парызы мен тағдыры, мақтанышы. Ислам адамның осы мәселелермен бетпе-бет келгенін қалайды және Алла Тағала адамның жұмысқа адалдығына, жұмысқа араласуына, жаратылыстың илаһи мақсатына жетудегі табысына тікелей пропорционалды түрде сауап, демек, сый мен бақыт сыйлай-

тынына сендіреді. Мұсылманның бүкіл өмірі Аллаға қызмет етумен өтуі керек; яғни өзін-өзі тәрбиелеуде және тәртіпке келтіруде, табиғат заңдылықтарын ашуда, оны пайдалануды жеңіл ету; және ақырында, әрбір адам мен затқа Құдайдың қалауы болып табылатын илаһи үлгі бойынша өмір сүру және өмір сүруге мүмкіндік беру. Мұсылман – адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру және оған қуаныш сыйлау үшін барлық табиғи процестерге араласатын адам; бұл адамға өз әлеуетін жақсырақ жүзеге асыруға, Құдайдың уәзірі ретінде өзінің асыл миссиясын толық жүзеге асыруға мүмкіндік беру үшін жер бетіндегі әрбір адамның өміріне араласатын адам. Ислам дінімен өмір сүру қауіпті өмір сүру екені анық. Бірақ бұл адамның қолынан келетін ең үлкен үміттермен, ең үлкен уәделермен, ең терең қуаныштармен өмір сүруді білдіреді.

3-ТАРАУ

Неліктен мұсылман – мұсылман?

Құдай әлемнің жалғыз Жаратушысы және Қожайыны, Құдай – Бірінші Себеп және Ақырғы Соң, ал адам Оның құлы, адамның қызметі – әлем мен адамды араластырып, қажетті болған шынайы болмысын қалыптастырады және мұндай жұмыс мүмкін бола отырып, оның аяқталуы адамның бақытты мен жақсы болуына байланысты – бұл Исламның шындыққа деген көзқарасы. Бұл көзқарас себепсіз де, ақтаусыз да, проблемасыз да емес.

Исламның ең бірінші таңғаларлық қасиеті – оның көзқарасы толығымен оңды. Ислам жақсылық жасауды бұйырады, ол моральдық императивтерді ұстануға болады немесе ұстану керек деп санайды. Бірақ адам жаратылысынан керісінше, яғни зұлымдыққа бейім емес пе? Оның жаратылысында күнә жасау, Құдайға қарсы шығу және моральдық өсиеттерге бағынбау бар емес пе? Ол жақсылық күтпес бұрын төлем мен құтқарылуды қажет ететін «жығылған» жаратылыс емес пе?

Ислам діні адамның жаратылысынан күнәға бейім, Аллаға қарсы шығып, Оған мойынсұнбау үшін жауапты және бұл сөзсіз ақиқат. Бірақ Құдайға мойынсұну, жақсылық жасау және әдепті әрекет ету де адамның жаратылысына жататындығы бірдей шындық. Ол үшін екі нұсқа да мүмкін және ол екеуіне де бейім. Жақсылық жасағанда жамандық жасай алатындығы, жамандық жасағанда жақсылық жасай алатындығы оның екеуін де істегенде оның құндылығына немесе лайықсыздығына жаңа өлшем қосады. Егер ол сол жолмен жүруге мәжбүр болса, яғни еркіндіксіз болса, оның әрекеті адамгершілікке де, азғындыққа да жатпайды, бірақ ол материалдық құндылықты немесе баға жетпестігін жүзеге асыра алатын еді. Ешбір адам әрекеттің осы

немесе басқа түріне үмітсіз байланған емес; ал егер байланған болса, ақыл-есі дұрыс ешкім оны моральдық тұрғыдан жауапты санамас еді.

Осылайша, адам «құтқарылған» да «құлаған» да болып табылмайды. Ол «құлаған» болмағандықтан, оған құтқарушы керек емес; және ол «құтқарылған» болмағандықтан, ол игі істерді істеуге және оларды этикалық тұрғыдан орындауға мұқтаж, бұл өз алдына оған өзі қалаған «құтқаруды» әкеледі. Шынында да, «құтқару» – бұл орынсыз термин, өйткені адам «құтқаруды» қажет етсе, ешқашан шығуға үміті жоқ қиын жағдайдың ішінде болуы керек. Бұл шыныменде адамға қажет емес нәрсе болып табылады. Адам этикалық тұрғыдан әлсіз емес; ол жақсылыққа да, жамандыққа да қабілетті дәрменсіз қуыршақ емес. Ол екеуіне де қабілетті. Өз ісімен өзін «құтқару» оның мақтанышы мен даңқы. Өз мүмкіншілігіңізді және барлық мүмкіндіктерді жіберіп алу – аянышты елемеу; өз ықыласыңды әдейі жіберіп алу әсіресе жамандық жасау – жазаға лайық, қарғысқа лайық.

Ислам діні адам кінәсіз болып туылады және ол өз іс-әрекетімен өзін кінәлі санамайынша солай болып қалады деп үйретеді. Ол «бастапқы күнәға» сенбейді; және Оның Қасиетті Жазбасында Адамның мойынсұнбауы оның жеке қылмысы ретінде түсіндіріледі; тәубе еткен және Құдай кешірген күнә.

Ислам адамды қажетті, құтылуға болмайтын күнәмен туылды деп жариялаудың орнына, оны Билеушінің өкілі лауазымына лайықты етіп жаратқанына сендіреді. Ол оған көзі мен құлағын, сипап сезу, дәм және иіс сезу, енетін жүрек пен ақыл, қиял мен есте сақтау қабілетін, барлығын жаратылыстағы илаһи үлгіні ашу және түсіну үшін берді. Ол оны Өзі қалай жаратты, оны ұстайтын саусақтарымен, асығыс аяқтарымен, серіппелі бұлшықеттерімен және тірек сүйектерімен жаратты, сонда өзіне қажет нәрсені өндіріп, ұстай немесе шығара алады. Ислам оны өзінің тиімділігіне сезімтал жерге орналастырды, ол жерде істерін жүзеге асыра алады. Ақырында, Ол оған барлық жаратылыстың үстінен билік берді, өйткені Құдай бәрін адамға бағындырды. Тіпті күн, ай, миллиондаған алыс жұл-

дыздар да ол үшін арнайы жаратылған. Ислам діні адамның жерге аяқ басқанға дейін қарғысқа ұшыраудың орнына, оған осы «кемелдіктердің», өмірдің және барлық нәрсеге ие болатынын, осы себептен оның өмірінде илаһи қалауды орындау күтілетінін үйретеді.

Осылайша, Ислам Құдайдың адамды құрбандық арқылы өтеуі керек екенін жоққа шығарады. Мұндай көзқарас, исламның пікірінше, Құдайға да, адамға да зорлық-зомбылық жасайды, біріншінің трансцендентіне және соңғысының моральдық мәртебесіне қауіп төндіреді. Ол Исаны Құдайдың пайғамбары ретінде көреді, басқа пайғамбарлар сияқты Алланың бұйрығын жеткізу және осы пайғамбарлар үйреткен ілімнен адасқан яһудилерді түзету үшін жіберілді. Ислам Исаны емес, оның атынан оқытылатын нәрселер үшін христианларды жауапты деп санайды. Бірақ бұл оларды өздерінің шын мәнінде дұрыс болғандықтарына сендіреді, әсіресе олар адамдарды Құдайға құлшылық етуге және игі істер жасау арқылы Оған қызмет етуге шақырса. Оның үстіне Ислам олардың «қателігін» уахи мәтіндерінің түпнұсқаларының жоғалуымен түсіндіреді. Олардың тәжірибесін пайдалана отырып, Ислам өзінің Құдай түсірген мәтінінің абсолютті тұтастығы мен шынайылығын сақтап қалды. Мұны Алла Тағаланың Өзі түсіргендігімен және Оның қамқоршысы әрі қорғаушысы екендігімен түсіндіреді.

Барлық пайғамбарлар бір уахилікті жеткізсе, тарихтағы барлық діндер қайдан шыққан? Ислам олардың қайнар көзі бірдей, яғни Құдай болғандықтан және жаратылысында, яғни Алланың алдында барлық адамдар бірдей болғандықтан уахи мәтіндерінде де ешқандай айырмашылық болуы мүмкін емес деп жауап береді. Пайғамбарлар арқылы уахи әрбір халық үшін ақиқаттың сенімді қоры болып табылады, өйткені Құдай өз еркін әр халыққа өз тілінде ашты. Кеңістік пен уақыттың өзгеруі, бөтен әсерлердің мәдениеті, адамдардың қыңырлығы мен құмарлығы қалғанын жасады. Нәтижесінде тарихтағы діндер пайда болды, олардың ешқайсысы өздерінің ашылған мәтінінің түпнұсқасын сақтамады. Бастапқы тазалығымен аяндар бір

және бірдей болды және дін мен этиканың бірдей қағидаларын қамтыды. Егер олар бір-бірінен ерекшеленетін болса, онда олар осы негізгі принциптерді жүзеге асыру ретінде жүктеген нақты нұсқауларында болушы еді. Олар «не» деген сұрақта біртұтас болды, бірақ көпшілігі «қалай» деген сұраққа бірікті. Біріншісі – олардың өзегі мен мәні, әмбебап пен мәңгілік; соңғысы кездейсоқ және тарих жағдайларымен, оны жіберген нақты адамдардың ерекшеліктерімен байланысты.

Мәңгілік «не» - мен параллелі – бұл әрбір адамның Құдайды тану және Оның еркін жақсы және адамгершілікке байланысты түсіну қабілеті. Бұл жоғарыда айтқан адамға сезім мен парасат беру ғана емес. Осының бәріне қоса, барлық адамдарға ортақ алтыншы сезім, олардың барлығына Құдайды қабылдауға мүмкіндік беретін шынайы «*sensus communis*» бар. Қасиетті іске асыру адам бойында туа біткен. Дінсіз адам болмайды, әулиесіз дін болмайды. Егер адамдар киелі нәрсені әртүрлі түрде көрген болса, бұл олардың тәрбиесінен, мәдениеті мен дінінің мұрасынан. Өзінің таза түрінде әрбір адамдағы «*sensus numinis*» оны Құдайды және оның еркі туралы моральдық императив ретінде хабардар етеді. Сондықтан Құдай бірнеше себептерге байланысты барлық адамдарды Өзінің алдында бірдей жауапқа тартады.

Керісінше, адам барлық басқа адамдарды өзімен тең ұстауы керек. Адамгершілікпен әрекет ету, яғни илаһи қалауды орындай отырып, адам бүкіл адамзатқа ұмтылуы керек. Әрине, жақындық пен стратегиялық ойлар оның игі «істерін» үйден, өзінен бастауға жетелейді. Бірақ осы қажеттіліктерді ескере отырып, ол Құдайдың жаратуларын ажырата алмайды. Олар моральдық іс-әрекеттің субъектісі немесе басқалардың моральдық әрекетінің объектісі болсын, барлық адамдар тең, өйткені олардың бәрі бірдей жаратылған және олардың жаратылысы Құдайға қызмет ету міндеттерінің негізі болып табылады. Универсализмді Құдай береді де, Құдай белгілейді.

Ислам пайда болған халықтардың семиттік отбасында яһудилер Құдайдың трансценденттік және жалғыз екенді-

гі туралы ашылған ілімді тамаша сақтап қалды. Алайда, олар Құдайды өздерімен басқа жаратылыстарға карағанда ерекше жолмен байланысты деп ойлаған кезде, Ислам оларды илаһи трансцендентті түсінбейді деп айыптады. Олардың Құдайдың разылығына ие болуда оларды барлық адамдардан жоғары қоятын илаһи таңдау туралы ілімі Ислам тарапынан қабылданбайтын деп саналды. Олар өздерін Құдайдың балалары және жасаған істеріне қарамастан сайланды деп санады. Осылайша олар Исламның сынына ұшырап, әшкереленді. Ислам өзін Ибраһимнің, Жақыптың, Мұсаның және Дәуттің діні деп санады, өйткені олардың әрқайсысы уахи мәтіндерін таза және бұрмаланбаған түрде жеткізген. Нәтижесінде, мұсылман өзін яһудилермен бірдей трансценденттік Құдайға табынушы және қызметші ретінде таныды және өзінің діни ілімін барлық этноцентризмнен және әсіресе сайлау және «қалдық» доктриналарынан тазартылған иудаизм деп санады. Яһудилердің заңы мен этикасына келетін болсақ, Ислам Исаның аянын растады, өйткені ол яһуди дәстүрі Мұса заңының төңірегінде таңылған литерализм мен заңшылдықтың қамытын алып тастады және раввиндер оған қосылған заңдарды жойды.

Діни билік, ислам діні бойынша, тек Аллаға ғана тиесілі. Тирандар сотталып, адамдарға өздерінің озбырлықтарынан арылу бұйырылғандықтан, Құдайға апаратын жол ашық және еркін жол болуы керек, оған жетудің бір ғана шарты бар, яғни жаратылыс. Демек, Ислам діні әулиелікпен және оның барлық дәрежелері мен адамдарымен бірге үйретті. Ақиқатты үйрету, жастарға бағыт-бағдар беру, адасушыларға ақыл-кеңес беру міндеттері адамзат өмір сүргенше созылады. Бірақ олар барлық адамдарға бірдей ортақ жалпыға ортақ міндеттер. Осы міндеттерді орындаудағы бедел ең үлкен және ең жоғары білім алған адамға тиесілі, бұл өз алдына барлығына қолжетімді. Діни қызметкерлердің Исламдағы Құдай мен адам арасындағы делдал ретіндегі ежелден келе жатқан қызметі аяқталды. Құдай Кешіруші, Жазалаушы, Үкім шығарушы және Ұстаз, діни қызметкер емес. Ол бұл функцияларды ешбір болмысқа

бермейді, өйткені бұл Оның трансценденті мен адамдардың жалғыз Билеушісі және Төрешісі рөлін бұзады. Ол әр адамның дұғасына толық жауап береді. Оның адамзатқа деген мейірімі мен қамқорлығы оның құдіреттілігімен бірге барлық адамдардың тікелей, Оған бет бұруын талап етеді. Құдайға бюрократия керек емес.

Діни қызметкерлердің қасиетті рәсімдерді басқару функциясы бар. Құпия, дегенмен, дәл Ислам, өзінен бұрынғы иудаизм сияқты, жокқа шығаратын және айыптайтын нәрсе. Құпияшылдық – адамның дұғасы Құдайға арналатын мереке және діни қызметкердің арашалауымен адамға кері бағыттала-тын Құдайдың құдіретінің қыры. Ислам екі жолды да жалған деп есептейді: адамның дұғасы Аллаға делдалсыз жетеді; және Құдайдың құдіреті мен құдайлығының ешбір аспектісі құдайдың трансценденттік қаупінсіз ешқайда бағытталмайды. Құдайдың құдіреті мен киелілігі тек Құдайға ғана тән. Олар ешбір жаратылысқа бөлінбейді, өйткені Жаратушы мен жаратылыс бір-бірімен ешқашан қосылмайтын, мүлдем салыстыруға келмейтін екі болмыс түрі. Бәлкім, өмірді тұтастай алғанда бір қасиетті рәсім деп айтуға болады, өйткені Құдай – өмірдің қайнар көзі, ал адам өмірі – Құдайды мадақтау әні, Оның өсиетін орындау, Оған «қайтару» түрі. Бірақ мұның өзі құдайлықтың бөлшектенуі мен кеңеюі мағынасында қасиетті рәсімнің аяқталуы. Әулиеліктен бас тарту тағайындау қасиеттілігін жояды, ал діни қызметкерлерден бас тарту діни қызметкерлердің қажеттілігін жояды. Бастапқы күнә болмаса, шомылдыру рәсімінен өтудің қажеті жоқ; және Құдай адам істерін тікелей басқаратындықтан, құлшылық етушілер, берушілер, мойындаушылар және жалбарынушылар тікелей құдайдың қатысуымен сөйлесе алады.

Ол – Құдай, ол – нағыз Қожайын, жалғыз Ұстаз. Ол жалғыз Төреші және Ол Білуші, өйткені Оның билігінен ештеңе қашып құтыла алмайды. Оның күшін ешкімнің қолында тарата алмайды. Адамның бүкіл өміріне немесе оның кез келген іс-әрекетіне қатысты үкім адамның емес, Құдайдың құқығы. Міне, Қиямет

күні әрбір адам өз өмірінде лайықты марапат немесе жаза өлшенетін адам өмірінің соңғы аяқталуы. Ислам көзқарасы бойынша «басқа әлем» немесе «басқа патшалық» бұл аяқталудан басқа мағынаға ие емес. Бұл басқа дүние емес, осы дүниені, осы кеңістік-уақыттың орнын толтыруға және бізге осы дүниенің барлық кемшіліктерін толтыруға арналған басқа әлем. Зороастризмнен көзқарасты мұра етіп алған иудаизм екінші дүниеде абсолютті игіліктің жүзеге асатынын, бұл дүниеде мәңгілікке жоғалатын және бұл дүниеде ешқашан жүзеге аспайтынын бекітті. Бұл Дәуіт Патшалығының өзі Құдай Патшалығы болды және Құдай оны ақырғы уақытта апатты түрде қалпына келтіру үшін Мәсіхті жібереді деген түсінікке негізделген. Сол жолды ұстанған христиан діні осы әлемді және барлық уақытта үмітсіз түрде құлдырап, азғындалған, сондықтан абсолютті жақсылық жасауға болатын патшалық болу мүмкін емес деп көрсетіп, бір қадам алға жылжыды. Ол басқа әлемді идеалдандырылған алмастырғыш ретінде жобалады, онда «құтқарылғандарға» тәттілік, қуаныш пен бақыттан басқа ештеңе жетпейді. Ислам бұл екі көзқарасты да адамның өзіне, осы дүниеге деген сенімін әлсіретеді деп жоққа шығарды. Адамның да, дүниенің де маңызды пәктігі мен ізгілігін растай отырып, Ислам абсолютті жүзеге асыру бұл дүниеде мүмкін екенін ғана емес, сонымен бірге оны осы жерде және қазір жүзеге асыру әрбір ер мен әйелдің міндеті екенін үйретті. Ол адамзатқа бұдан басқа дүние жоқ деп ескерткен; осыдан басқа кеңістік уақыт жоқ; адамның барлық міндеттері мен үміттері бұл дүниеде орындалады, егер мүлде орындалатын болса.

Бұл дүние, мұсылмандар сенетіндей, Құдайдың патшалығы, Патшалық онда адам өз міндетін орындап, илаһи шақыруға мойынсұнушылықпен жауап берсе, онда құрғақ қиял мүмкін бола алады. Құдай адамның жақсылық жасауын қалайды, ал игі істер шынымен де бұл дүниені мұрат етеді; бұл бастапқы мақсаттың құлауы немесе жеңілуі емес, жаратылыстың бүкіл мақсаты болды. Исламның пікірінше «басқа» әлем, бұл әлемге балама емес, бұл жай ғана біз бұл әлемді түрлендіруді қалай-

мыз ба, осында жетістікке жеттік пе деген үкім шығарудың аяқталуы. Ол бұл дүниеден мүлде басқаша болар еді. Демек, біздің қазіргі көңілсіздіктер мен айыруларымыз қанағаттандырылатындықтан емес, ол трансценденттік, яғни осы кеңістік пен осы уақыттан тыс болатындықтан «басқа» болар еді. Дегенмен, бұл «әлем» емес; оның өлшемі жоқ; бұл қайғысы қуанышқа айналған бұл дүниенің көшірмесі емес. Ол – жәннат немесе тозақ – сауап немесе жаза, сауап пен жазаның аяқталуы үкіммен өлшенетін.

Ислам ұстанған осындай көзқарас қана дүниеге адалдықпен сәйкес келеді. Онсыз бұл дүние жай ғана көпір немесе өткел болар еді, оған біз кешіктіруге немесе салуға кеңес бермейтін, керісінше, арғы бетке өтуге кеңес береміз. Бұл дүниені жоққа шығару. Ислам болса, бейбітшіліктің жалғыз бейбітшілік екенін баса айтып, бейбітшілікті бекітеді. Біз не сәтті, не сәтсіздікке ұшыраймыз, дұрыс немесе бұрыс жасаймыз. Еркін және жауапты бола отырып, бұл дүниеде істеп жатқанның бәрі біз үшін немесе бізге қарсы маңызды. Бұл дүниенің де ақыры болатын Қиямет күні бізге лайықты нәрселер беріледі, жарылқау немесе қарғыс. Тақуалық пен имандылық, яғни Құдайға мойынсұну бұл дүниеде біздің таңдауымыз болуы керек екі себеп: олар бізге бақыт әкеледі және бұл дүниеде құрғақ қиялді мойындайды; олар сондай-ақ және сонымен бірге бізге Қиямет күні берекелі болуды уәде етеді, өйткені олар шынымен Құдайға мойынсұнушылар. Және олардан кім: «Раббымыз! Бізге дүниеде де жақсылық бер әрі ақыретте де жақсылық бер. Және тозақ отының азабынан сақта!», – дейді. (Бақара сүресі, 201-аят)

4-ТАРАУ

Қашаннан бері адам мұсылман болышып табылады?

Ислам дүниежүзілік діни ағым ретінде біздің заманымыздың жетінші ғасырдың бірінші онжылдығында Арабияның Мекке қаласында басталды. Мұны Құрайш тайпасынан шыққан Абдулланың ұлы Мұхаммед үйретті, олар қырық жасында Құдай Жәбірейіл періште арқылы түсірген аяндарды көре бастады. Аян Құдайдан болды. Бұл Оның ерік-жігерінің немесе өсиеттерінің асқақ араб түрінде ашылуы болды. Ол бөліктерде, кейде шешуді қажет ететін проблемалық жағдайда, сондай-ақ белгілі бір жағдайға нұсқау беруді талап етті, жағдай Арабияда және оның айналасындағы елдерде көп болатын сенбейтіндердің немесе христиандар мен яһудилердің кеңірек діни контекстін білдірді. Алғашында Мұхаммедтің өзі сенбеді және бұл елес, шайтанның азғыруы немесе иеленуі деп ойлады. Көріністер жалғаса бергенде, ол Құдайдың шынымен де оны қайта тұруға және жаңа сенімге үйретуге шақырып жатқанына сенімді болды.

Алғашқы дінді қабылдаған Мұхаммедтің әйелі болды, оның күйеуіне деген адалдығы Мұхаммед өзін пайғамбар деп танығанға дейін оны мұсылман етті. Басқа туыстары мен достары ілесіп, негізгі қауымдастық құрылды. Дәстүрлі сенімі Құдайдың бірлігі мен трансценденттігін, сондай-ақ қиямет күнін жокқа шығаратын, өмірін кейбір рыцарьлық құндылықтарға, гедонизм мен материализмге негіздеген арабтар жауап бермеді. Басында олар жаңа доктринаны жек көрді; бірақ Мұхаммед пен оның серіктері нық тұрғанда, олар бұзақылықпен, жұртшылықты қорлаумен және қудалаумен жауап

берді. Жаңадан қалыптасып келе жатқан қауым шыдамдылық пен табандылықпен қиындықтарға төтеп беріп, одан әрі өсе берді. Көп ұзамай Меккедегі араб иерархиясы жаңа мұсылмандарға қарсы жаппай соғыстан құтылу мүмкін емес және олардың діни, әлеуметтік, саяси және экономикалық салалардағы позициясы мен Меккенің ұстанымын сақтау керек деп шешті. Олар Мұхаммедке байлық, Меккеде патша болуды және оның «жындылығын» әлемнің ең ұлы дәрігерлерімен емдеуді ұсынды. Бірақ ол бас тартты. Содан кейін олар Пайғамбардың ағасы және жеке қорғаушысы, мұсылман емес Әбу Талибтен Хашимнің аға мемлекет қайраткері Мұхаммедпен тайпалық ынтымақтастығынан бас тартуды өтініп, мұсылмандар тайпалық қауіпсіздік үшін тәуелді болған Мұхаммед Хашим руының тайпалық ынтымағын жоюға әрекеттенді. Қарт нағашы немере ағасынан рудың бұдан былай көтере алмайтын проблемаларды жасауын тоқтатуын өтінді. Бірақ Пайғамбар: «Егер Алланың діні үшін күн оң қолыма, айды сол жағыма қойылса, мен оны уағыздап өлсем де, ешқашан берілмес едім!» – деп жауап берді. Бұл іске аспай қалғанда меккеліктер Мұхаммедке қастандық жасамақ болды.

Қауіпті сезінген Мұхаммед қажет болған жағдайда қорғанды қамтамасыз ету үшін Мединадан келген мұсылмандармен келісім жасады. Қауіп-қатер жақындаған кезде ол жауларынан айласын асырып, Меккеден шығып, Пайғамбардың кеңесімен бірінен соң бірі Мединаға қоныс аударған Мекке мұсылмандарымен күшейген Мединалық мұсылмандар қатарына қосылды. Мединада қауіп сейілмеді, бірақ одан да қорқынышты бетбұрыс алды. Енді бұл Мекке мен Медина және ауылдағы барлық тайпалар арасындағы нағыз соғысқа айналды, бұл екі держава өз жағына жинала алды.

Мұхаммед Мединаға келгеннен кейін барлық тайпалардың мұсылмандарын біртұтас бірлікке біріктіріп, бұл органды Мединалық яһудилермен Ислам мемлекетіне біріктірді. Оған конституция беріп, оның басшылығын өз қолына алды. Мұхаммед шешуі керек болған әлеуметтік, саяси, экономикалық

және сот мәселелеріне қатысты нұсқаулар беретін аяндар келуді жалғастырды. Меккемен соғыс қақтығыстармен басталды, содан кейін екі үлкен шайқастары болды, олардың бірінде екі тарап жеңіске жетті, бірақ жеңген адамның жанжалын ақырында тоқтатуға мүмкіндік беретіндей сенімді болмады. Сонынан бітім жасалды, оның барысында ислам мыңдаған адамдардың қолдауына ие болды. Мекке одақтастары бітім шартын бұзған кезде, мұсылмандар жұмылдырып, Меккеге жорық жасап, оны соғысусыз жаулап алды. Жомарт қимылмен Мұхаммед меккеліктерді кешірді; және олар жаппай ислам дінін қабылдады. Пайғамбар, Ибраһим мен оның ұлы Исмайыл бір Аллаға құлшылық ету үшін тұрғызған және сол кезде пұттарға толы Қағбаға кірді. Ол пұттар мен мүсіндерді жойып, үйді тазартып, Құдайға қайта бағыштады.

Арабияның қалған тайпаларына исламды жеткізу үшін бірінен соң бірі жорықтар жасалды. Кейбіреулер енді пұтқа табынушы Меккенің құдіретінен құтылып, Исламның шақыруына адалдықпен жауап бере алды. Олар Ислам қатарына өз еріктерімен қосылды. Басқалары Меккесіз күресті жалғастыра алатындай күшті сезініп, күштеуге мәжбүр болды. Алайда исламды қабылдағандар тек пұтқа табынушы араб дінінен шыққан жоқ. Араб христиандары мен яһудилері христиандықты едәуір мөлшерде қабылдады. Исламнан бас тартып, ескі сенімін берік ұстанғандар, мейлі ол иудаизм болсын, мейлі христиандық болсын, ешқандай қысым көрген жоқ. Керісінше, пайғамбар Құранда түсірілген илаһи рұқсатпен христиандықты, иудаизмді және Сабиандық дінді (жұлдызларға табынушылар) ашық әрі дұрыс деп таныды. Өздерінің дінін, мәдениетін, әдет-ғұрпын және мұсылман еместігін сақтап қалса да, ізбасарларымен бауырластық танытып, оларды Ислам мемлекетіне біріктірді. Ислам мемлекеті олардың қорғаушысы болды. Олар оның қамқорлығында діни, мәдени және құқықтық жағынан автономды бірліктер, өз мектептері, храмдары, соттары және басшылығы бар толыққанды қауымдастықтар ретінде өмір сүрді. Алайда, 632 (м.ж.) жылы Пайғамбардың (с.ғ.с.) қайтыс болуымен бетпе-бет

келген Арабстанның барлығы – Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Мединадағы хижрасынан он жыл өткен соң – бірігіп, Ислам дінін әлемге жеткізуге дайын болды. Мұхаммед бұрын сол кездегі белгілі әлем басшыларына елшілер жіберіп, оларды Исламға шақырған; немесе егер олар қаласа, өз дінін сақтай отырып, бірақ адамдарның, идеялардың және байлықтың кез келген жерде еркін қозғалысы қағидасы бойынша құрылған Исламның жаңа әлемдік тәртібіне қосыла алатындарын сөйледі. Біреулер достық пен жанашырлықпен жауап берсе, басқалары елшілердің басын шауып тастаумен жауап берген.

Келесі жүз жыл тарихтағы ең керемет жаулап алулар болды. Мұсылмандар Солтүстік Африканы тазартқаннан кейін Франция мен Испанияда тұрды; Орта Азияда және Шығыстағы Үнді өзені бассейнінде Парсы империясына найзағай соққаннан кейін. Сол кездегі ең үлкен екі империя – Парсы мен Византия ыдырап, сәтсіздікке ұшырады. Ғасырлар бойғы византиялық теологиялық дау-дамайлардың кесірінен ыдыраған христиандар мен, каста мен өте әділетсіз әлеуметтік-діни жүйенің қамыты астында азап шеккен парсылар үшін жаңа исламдық дүниетанымның орасан зор тартымдылығы одан да әсерлі болды. Бір ұрпақтың ішінде ерлер мен әйелдер миллиондаған адам Исламды қабылдады.

Исламның үлкен тартымдылығы оның теологиялық талаптарының дұрыстығы болды. Әлемді Құдай жаратқан, Жалғыз трансценденттік болмыс сонда өзінің үлгісін енгізіп, оны реттелген ғарышқа айналдырды. Ол сондай-ақ адамды ақылды, еркін және жауапты етіп жаратты, ол өз қабілеттерін жүзеге асыру арқылы бұл дүниеде, бүкіл әлемде, барлық адамдар үшін теңдік пен бауырластықта жақсылыққа қол жеткізе алды. Барлық адамдардың тең болуы – дінде жат ағым, күштеу, бір халықтың екінші халықты империалистік отарламасының болмауы керек деген сөз. Құдай адамның өзін өлтіруін, аскеттік немесе монастырлық өмір сүруін қаламайды. Қайта, қуаныш пен шаттыққа толы, бірақ тазалық, Аллаға адалдық, әділдік пен сүйіспеншілік пен бауырмалдық сияқты адамгершілік заң-

дылықтарын сезіне отырып, мол өмір сүруі керек. Адам Құдайға Оның жерінде қызмет ету, оны қалыптастыру және ұрықтандыру үшін тағайындалған; өйткені ол жақсы және адамның идеалистік көзқарасын жүзеге асыруға қабілетті. Мұны жүзеге асыру және шыдамдылық бұл дүниеде де, Қиямет күнінде де сәттілік пен бақытқа кепілдік береді. Ешқандай алмастырушы күнә, кінә, азап, жаза, енбек және құтқарылу жоқ. Бақытты немесе батасыз болса да, әрбір жан өзінің жеке істеріне қарай лайықтысын алады.

Оның үстіне, дүниежүзілік исламдық үндеу тыңдаушыларын мүлде қарусыз қалдырып, олардың жүректерін Исламға қарсылықсыз жаулап алғаны – мұсылмандардың өздеріне үйреткен нәрселерін іс жүзінде орындауы. Бөлінген тұлға, екіжүзділік, тіпті жасырын нәсілдік теңсіздік болған жоқ. Мұсылмандар исламды қабылдамай тұрып-ақ басқа елдердің азаматтарымен ықыласпен үйленді. Бұл жеңілгеннің мәртебесін жаулаушының туыстары дәрежесіне көтерді. Мұсылман рационализмі мен прагматизмі аз шекараны білді, өйткені мұсылмандар ұятсыз және мақтаншақтықсыз мұсылман емес қожалардың аяғынан білім мен даналыққа ұмтылды. Және олардан кім: «Раббымыз! Бізге дүниеде де жақсылық бер әрі ақыретте де жақсылық бер. Және тозақ отының азабынан сақта!», – дейді. (Бақара сүресі, 201-аят)

Бұл екі қуанышқа деген сағыныш дүниелік хикмет пен мұсылмандық табысқа, моральдық салауаттылыққа әкелді. Бұл мұсылман ғылымының, техникасының, өнері мен әдебиетінің гүлденіп, өркендеуіне әкелді; олардың империясы табысқа жетеді; және олардың моральдық көрсеткіштері негізінен мінсіз болып қалады. Бұл мұсылман еместердің жүрегінде ислам дінін ұстанушыларға деген терең құрмет пен сүйіспеншілік сезімін, сондай-ақ оларға еліктеуге немесе қосылуға деген ұмтылысты оятты. Кез келген мұсылман емес, тегі мен дәрежесі қаншалықты төмен болса да, Исламды қабылдау үшін бірден жоғары дәрежеге көтеріліп, барша мүміндерге бауыр деп жариялап, олармен туыс болып, шынайы бауырмалдықпен құ-

шақ жая қарсы алды. Осы себептерге байланысты алғашқы елу жылда жизиядан түсетін мемлекеттік кіріс, зекет салығы орнына Ислам мемлекетіне төленетін барлық еңбекке жарамды, кәметке толған мұсылман емес еркектерден алынатын салық және барлық мұсылмандардан алынатын әскери қызмет азайып кеткен болатын, миллиондаған динарлардан ұсақ-түйекке дейін жаулап алуы – мұнын бари жаппай исламды қабылдаудың арқасында!

Ислам империясының көктемі мен жазы бес жүз жылға созылды, бұл кезеңде мұсылмандар астрономиядан бастап дәмдеуіштерге дейін әлемді басқарды. Олар жаңа жерлерді ашып, жаңа пәндерді қалыптастырды. Осы арада олардың күш-қуаты босқа кетіп, жан-жақты азая бастады. Ішкі бөліну оларды жауларының алдында әлсіретіп жіберді; индивидуализм, жеке құтқарылу туралы қамқорлық мемлекет пен қоғам арасындағы ішкі байланысты әлсіретіп жіберді. Ақырында, рухани салауаттылықты тылсым ғұламалардың ғұламасы деп түсінбеу мұсылманның парасаттылық қабілеттерін әлсіретіп, оны эмпирикалық және прагматикалық зерттеулерден аластатып, шейх пен мистикалық ақсақалдың эотериялық қыңырлығына қалдырды.

Сонымен бірге Орталық Азия моңғолдары бүкіл әлемге қарсы тарихтағы ең үлкен Холокостты жасады. Өкінішке орай, Ислам империясы ашуланған ордаларға бірінші кедергі болды. Олар оның үстіне от пен қаһармен жауып, қалалар мен провинцияларды жойып жіберді. Дәл осы кезде еуропалық кірескерлер империяға батыстан шабуыл жасады. Империя ақыры күрес жорықтарын тойтарып, моңғолдарды исламдандырып, келген жеріне оралмауды таңдаған барлық басқыншыларды мәдениеттендірді. Мұсылмандардың көпшілігі өз сенімдерінің жойылып кетуінен қорқып, консервативті болды және «мәңгілік» туралы аландаушылықтан тарихтан шығып кетті. XIV ғасырдың басында Испанияны Еуропаның қайта жаулап алуы жақын болған кезде, әлі де күш-қуатқа толы шығыс басқыншыларының исламданған элементтері күйреген

империяны қалпына келтіру үшін шайқас алаңына шықты. Бір ұрпақ ішінде империя аяғынан тұрып, қайтадан Еуропаға қарай жылжыды, Еуропа Испания арқылы қозғалды. Мұсылмандар Кіші Азияны жаулап алды, 1458-жылы Константинополь кұлады, Еуропа Испанияға тоқтады; бірақ мұсылмандар бір ғасырдан кейін Венаны қоршауға алып, олардың арасындағы барлық аумақтарды, сондай-ақ бүкіл Кавказды, оңтүстік Ресей мен Польшаны иемденді.

Мистикалық ауруға екі-үш ғасыр бойы тойтарыс берді, бірақ жоямады. Жаңа империя оның онай олжасына айналды, сол бір ішкі және сыртқы әлсіздік драмасы қайталанды. Еуропа қалпына келіп қана қоймай, сонымен бірге мұсылмандарды өз аумақтарынан (Албания, Югославия және басқа Балқан елдерінің мұсылман қауымдарын қоспағанда) ығыстырып шығару үшін күшейе түсті. Еуропа әскерлері Орталық Арабия мен Йеменнен басқа бүкіл мұсылман әлемін басып алып, оны өзара бөлісті. Мұсылман әлемі отаршылдықтың астында кей жерлерде бір ғасыр, ал кейбір жерлерде үш ғасыр бойы ыңырсыды.

Өткен ғасырлардағыдай реформалар мен қайта құру желдері Арабияның жүрегін шарпып өтті. Шөлден мистицизмнен бас тартып, алғашқы исламның өмірлік және өркениеттік көзқарастарына қайта оралуға шақырулар келді. Мұсылман әлемі исламдық қоғамды тазарту мен көтеруге бағытталған бірқатар қозғалыстармен жауап берді. Бұл қозғалыстар көп ұзамай саяси сипат алды, өйткені отаршыл Еуропа оларды тоқтатуға жұмылды. Алдыңғы шептер тез арада тартылды: бір жағында христиан дінін императорлық қылышпен тарату және оның мұсылман жерлері мен еңбегін қанауын қорғау үшін күресіп жатқан Еуропа және мұсылмандар арасына отырғызылған отарлаушы қоныстанушылар тұрды. Екінші жағында ата-бабаның дәстүрлі алғашқы сенімін жат жұрттық басқыншылықтан қорғап, жерін, халқын жат шапқыншылықтан, басқыншылықтан және отаршылдық қоныстанудан қорғаған мұсылман әлемі тұрды. Бүгінгі таңда бәсекелестік әскери конфронтациядан экономикалық, жаңа отаршылдық және дивер-

сия мен қанаудың басқа да күрделі құралдарына қарай әрең жылжыды. Мұсылман әлемі ғасырларды аттап өтіп, жылдам қарқынмен жаңарып, индустриялануда. Батыс христиан әлемі тым дамыған және екіншісінің материалдық және адам ресурстарына мұқтаж. Елу жыл бұрын христиандық Батыстағы бір уыс мұсылмандар қазір зауыттар мен университеттерде қызмет ететін иммигранттардың айтарлықтай ағынына айналды. Бүгінгі таңда Еуропа мен Америкадағы исламның қатысуы туған жеріне айналды және сөзсіз өседі.

Еуропа мен Солтүстік Американың кез келген мегаполис орталығындағы ең жақын көрші мұсылман болуы мүмкін. Ол ақ немесе америка-африкандық адам болуы мүмкін; ол ағылшын тілінен басқа ондаған ислам тілінің кез келгенінде сөйлей алады. Және ол батыстанған және мәдениетті болғаны сонша, онымен араласпай оның қатысуын білу қиын.

II БӨЛІМ

Мұсылманның діни өмірінің сәттері

5-ТАРАУ

Шаһада (сенімді мойындау)

Мұсылман Алладан басқа тәңір жоқ екенін және Мұхаммедтің Алланың пайғамбары екенін мойындайды. Бұл мойындау *шаһада* немесе «куәлік» деп аталады. Бұл оның мұсылман қауымына заңды рұқсаты ғана емес; бұл оның сенімінің квинтэссенциясы және оның әр-түрлі жағдайда күніне бірнеше рет қайталайтын тұлғасының көрінісі. Оның бірінші жартысы білдіретін принциптерден басқа (істермен ақтау, кішіпейілділік пен Құдайға мойынсұну, тирандар мен басқа құдайларға бағынбау, адамның жердегі орынбасары және біз 2-тарауда талқылаған өзін-өзі жүзеге асыру), *Шаһада* Мұхаммедтің пайғамбарлығын растайды. Бұл куәлік Мұхаммедтің көктен жеткізгенін Алланың түсіргені деп қабылдайды деген сөз. Бұл уахилар Пайғамбарымыздың өзі оқыған ретімен жинақталған Исламның қасиетті кітабы Құран Кәрімді құрайды. Мұхаммедтің Алланың пайғамбары екендігіне куәлік ету – Құранның толық, сөзбе-сөз және жинақталу реті бойынша Алланың қасиетті сөзі екендігіне куәлік етумен пара-пар; Оның өсиеттері мен нұсқаулары нормативтік болып табылады, Құдайдың барлық жерде хабарлауы ретінде мұсылманға сеніп тапсырылған.

Пайғамбар Құдайдың қасиетті сөзін сөзбе-сөз жеткізуімен қатар, екінші түрдегі билікке ие. Бұл өз өмірінде аянды өзекті етудің беделі. Оның өмірі амалдарымен және шешімдерімен, мақұлдауларымен және айыптауларымен исламдық жолдаудың тамаша көрінісі болып табылады. Осылайша, Пайғамбардың сүннеті («ұрылған жол» немесе «үлгі») мұсылман үшін нормативтік болып табылады және уахидың «не» үшін үлгілі «қалай» екенін білдіреді. Одан мұсылман өзінің бүкіл литургиясын, сондай-ақ ислам құқығы мен этикасының нұсқауларының әділ

үлесін алады. Сүннет бізге Пайғамбардың сахабалары жеткізген және кейінгі ұрпақтарға жеткізген хабарлар түрінде жеткен. Бұл хабарлар хадистер деп аталады.

Құран мәтінінің шынайылығы мен тұтастығы күмән тудырмайды. Құранның уахилары тарих аясында пайда болып, дүние жүзіндегі есте сақтау қабілеті ең дамыған мыңдаған адамдардың жадында қалды. Олар табылғалы бері бүкіл мұсылман әлемінде олармен жақын таныс адамдар алдында олар үнемі көпшілік алдында оқылып келетін. Құдайдың «*ipissima verba*» оқып жатқанына сенген мұсылман Құран мәтінін оқуға және көшіруге барынша мән берді. Тіпті ғибадаттың өзі де, кез келген себеппен, тіпті намаз оқитын адамның қауіпсіздігіне қауіп төніп жатса да, үзілмейтін ресми намаз, себебі намаз кезінде мұсылман Алланың алдында тұруы керек, үзілуі мүмкін, тыңдап отырған кез келген адам Құран Кәрімді оқуда қателік орын алса, тыңдаған адам құлшылық басшысын дауыстап түзете алады. Ақырында, халифа Осман (644-656 жж.) Құранның қазіргі мәтінін кітап түрінде жинап, таратып жатқан кезде, ішкі тартыстар мен билік үшін күрес қоғамды екіге бөлді. Содан бері ондаған жылдар, ғасырлар бойы топтар өздерінің қанды күресін жалғастырды, олардың әрқайсысы өз ұстанымдарын дәлелдермен және Қасиетті кітаптан үзінділермен негіздеді. Ешкім басқа біреуді жалған мәтін жасады деп айыптаған емес. Бұл Құран мәтінінің абыроймен өткен соңғы отты сынағы болды. Сондықтан сэр Уильям Мюир фон Хаммердің ғылыми пайымдауын құптай отырып, «біз [ғалымдар] Құранның Мұхаммедтің тарихи сөзі екеніне, мұсылмандар оның Құдай сөзі екеніне сенімді болғандай, сенімдіміз».

Сүннет мәтіндері мұндай күмәнсіз беделді пайдалана алмайды. Мұсылмандар сүннеттің алғашқы төрт ұрпақ арасында жеткендіктен бұзылғанын жақсы біледі. Демек, олар әрқашан сүннетті ас-сахиха (яғни, «шын» немесе «расталған») сөзімен сәйкестендіруге тырысады. Шынайы хадисті әлсіз немесе жалғаннан ажырату үшін мұсылмандар мәтінтану ғылымын жетілдірді және жеткізушілер тізбегінің, әрбір хадистің, пішін-

нің немесе тілдің, мәтінді өңдеудің, сәйкестігін сынау және тарихи дәлдігін анықтау үшін ең күрделі пәндерді және мәтін мазмұнының ұтымдылығы мен оның Құран Кәрімге сәйкестігін, белгілі тарихи шындық пен адамзаттың жинақталған даналығын дамытты. Олардың Пайғамбар хадисіне деген сүйіспеншілігі мен құрметінде шек болмады. Демек, олар пайғамбардан келді деген материалдың барлығын сақтап қалды, бірақ оны сенімділіктің жоғары немесе кему дәрежелерінің ұзақ серияларына жіктеді.

Құдай сөзінің сөзбе-сөз жеткізілуімен шектелген Мұхаммед пайғамбарлығы семит мәдениетіндегі пайғамбарлық құбылысының толық кемелдігін білдіреді. Сөзсіз, Мұса бұл оқиғаның тағы бір шыңын бейнеледі, содан кейін Израильде пайғамбарлық азайып, жүздеген жалған пайғамбарлар базарларды аралап шықты, бірақ олардың ешқайсысы оның пайғамбарлығын сенімді түрде дәлелдей алмады. Ислам пайғамбарлықты өзінің жоғары мәртебелі орнына қайтарды. Алайда, уақыттың өзгеруі пайғамбарлардың бұдан былай адамның ақыл-ойын шатастыратын мұғжизалармен ақталуын бұйырды. Демек, Ислам мұғжизаларға сенбейді және мұсылмандар оларды Мұхаммед үшін де талап етпейді. Олардың пайымдауынша, Мұхаммедтің пайғамбарлығын дәлелдейтін нәрсе – адам санасын шатастырып, оны түсіну қабілетінен айыратын табиғат заңдарының қандай да бір түсініксіз бұзылуы емес, уахидің өзінің, Құран Кәрімнің асқақ сұлулығы мен ұлылығы. Құран уахи – адам санасына, ақыл-ойына ұсыну болып табылады. Ол өз мәлімдемесін сыни тұрғыдан айтады. Бұл «жанжал» мен «кедергі» емес. Соқыр сенімге әмір етудің орнына, ол адамды дәлелдерді қарастыруға, мәлімдемелер мен деректерді салыстыруға және ақиқатқа сенімділікпен ғана үкім шығаруға шақырады.

Сондықтан исламда ешқашан діни синод, кеңес немесе *magisterium* құқығы бар, ислам туралы бұрынғы *ex cathedra* мәлімдемелер жасауға құқығы бар шіркеу болған емес. Исламда діни ақиқат талас-тартыс пен наным-сенім мәселесі болып табылады, бұл мәселеде әркімнің дауласуға құқығы бар,

сонымен қатар әркімнің сендіруге және сенуге құқығы бар. Мұхаммедтің Құдайдың пайғамбары екендігіне куәлік ету, түптеп келгенде, адамның діни ақиқат сыншыл, даулы және өзін-өзі нанымды деген тұжырымның ақиқаттығына және өміршеңдігіне көз жеткізуді білдіреді. Бұл шаһаданың бірінші бөлігіне қатты әсер етеді, атап айтқанда: «Алладан басқа тәңір жоқ». Бұл бізге бұның ұтымды мәлімдеме екенін айтады; біз оның ақиқатына билікпен де, мәжбүрлеумен де өзімізді сендіре алмаймыз. Біз барлық байыптылықпен және жауапкершілікпен дәлелдеуге, ойлануға және барлық дәлелдерді қарастыруға тиіспіз. Біз оны жоққа шығаруға тырыссақ та, шындықты білуге болатын жағдайда ғана жасай аламыз, Құдай сияқты біреу. Бірақ Құдай шындық емес пе?

6-ТАРАУ

Салах (ғибадат, намаз)

«Салах» сөзі «намаз» дегеннен гөрі «ғибадат» деп аударылған дұрыс. Намаз, өзіңіз білетіндей, міндетті түрде ресми емес. Оның белгіленген стилі жоқ және кез келген жерде, кез келген уақытта дерлік оқуға болады. Бұл христиандықтағы қауымдастық қасиетті рәсімі сияқты міндетті емес және шомылдыру рәсімінен өту сияқты қажет емес. Ислам Құдаймен «намаз» деген атқа сәйкес келетін қатынас түрін біледі және оны «дуа» деп атайды, сөзбе-сөз аударғанда «шақыру» дегенді білдіреді. «Намаз» сияқты ол да мазмұнына қарай өзгеріп отырады, мысалы, шүкір, мадақ, жалбарыну, кешірім, т.б.

Дұғадан айырмашылығы, намаздың нақты нысаны бар. Оны күніне бес рет белгілі бір уақыт аралығында оқу керек. Егер оған белгіленген уақыт өткізілсе, оны өтеуге болады, бірақ өткізіп алған нәрсе ғана өтеледі деген айқын санамен. Бұл Алла Тағаланың кәмелетке толған барлық мұсылмандарға, ерлер мен әйелдерге жүктеген абсолютті бұйрығы. Егер оны қыр көрсетіп, теріске шығаратын болса, онсыз Ислам жоқ. Оларға немқұрайлы қаралса, мұсылман үлкен күнә жасаған болып саналады, ол үшін тәубе ету және кәффарат жасауы қажет. Дегенмен, ересек адамды оны ұстауға мәжбүрлеуге ешбір мұсылманның құқығы жоқ; және егер бұл қылмыс оны бұйырған әмірге көпшілік алдында мойынсұнбаумен қатар жүрмесе, ешкім мұсылманды жасаған қылмысы үшін қудалай немесе күпірлікте айыптай алмайды.

Намаздың алдында дәрет алынады. Ол әрі шынайы, әрі символдық мәнге ие және исламда мағынаның екі деңгейі де талап етіледі. Мұсылман адам құлшылықтағыдай лас денесімен де, сыртқы түрімен де Алланың алдына жақындай алмайды. Намаз оқитын жері таза болғаны сияқты (бүкіл Ислам әлемінде-

гі кең таралған «жайнамаз» кілемшесі) оның киімі де, денесі де бірдей таза болуы керек. Ластанған киімді ауыстыру керек. Қолды, ауызды және тістерді, мұрынды, бетті, басты, мойын мен құлақты, қолды шынтаққа дейін және аяқты тобыққа дейін таза, жақсырақ ағынды сумен жуу керек. Бүкіл операцияның алдында өзіңізге жасырын түрде сіз оған Алла разылығы үшін кіріп жатқаныңызды білдіруіңіз керек.

Тән тазалығына келетін болсақ, дәрет құпталады. Оның профилактикалық қасиетін, ласпен күн сайын жиі кездесетін шаң-тозаңы көп шөл даланың халқына, лас суармалы жерлердегі диқандарға қолданғанда, бағалай аламыз. Бірақ оның игілігін күйе мен басқа да ластаушы заттар бізді тұншықтыратын өнеркәсіптік қалаларымызда да бағалай аламыз. Дүние жүзіндегі психологтар оның сергітетін және жасартатын әсерін құптайды, өйткені ол таңертең, түсте, күн батуда және түнде көрінеді. Оның символдық мәніне келсек, бұл рәсімнің мақсаты Құдаймен араласуға өзін-өзі дайындау болып табылады. Ниет немесе оның алдындағы ниеті туралы мәлімдеме Қасиеттінің шегіне жақындаған кезде байыптылық пен шыншылдықтың көңіл-күйін белгілейді.

Намазды кез келген жерде оқуға болады; өйткені мұсылман қай жерде тұрса, Алла тағала да сонда. Ешбір жер киелі емес, мешіт «қасиетті» емес, тек құлшылық ететін орын болып табылады. Намаз оқитындар намазды жалғыз да оқи алады, өйткені Исламда қасиетті рәсім де, діни қызметкер де жоқ. Оны жамағатпен жасаған абзалырақ, бірақ талап етілмейді; бірақ жұма күні (*жұма*) намазын жамағатпен оқу мұсылманға парыз. Ұжымдық намазды имам (*басшы*) жүргізеді, оның міндеті – тізе бүгіп, жерге бас иіп, басы мен соңындағы қозғалыстарды үндестіру. Намазды Құранды дұрыс оқыған жағдайда кез келген мұсылман жүргізе алады. Жұма күні имам осы міндеттерге қоса хутба, яғни уағыз айтады. Уағыз тақырыбы мұсылман өміріндегі жанды мәселесіне қатысты болуы керек; ал имам Құран мен хадистің тиісті үзінділерін туындаған мәселеге байланыстыруға тырысуы керек.

Құранда жамағатпен намаз оқу үшін әсем киім киюге кеңес беріледі. Оны бастамас бұрын имам құлшылық етушілердің қатарларының тегіс, берік және түзу болуын қадағалайды. Барлығы Меккедегі Қағбаға қарайды. Мұсылмандардың сап түзеп тұрып немесе тізерлеп, сәждеде тұрып намаз оқып жатқанын көру, шынында да, жанды әрі терең әсерлі көрініс. Түзу баршаның теңдігін, тұтастықты, бауырмалдылықты, қауымның бірлігін білдіреді.

Таң атқанда түн аяқталып, күн басталады. Ислам күннің құлшылықпен басталатынын, сол уақытта Аллаһты мадақтап, Одан тура жол іздеп, жарылқау мен мейірім тілеп дұға етуді бұйырады. Таң намазы мен күндізгі намаздың арасында әдетте 7-8 сағат бар, және күндізгі жұмысты аяқтау үшін қолданылады. Жұмыс ауыр болған жерде бұл кезең прогрессивті, жақсы ұйымдастырылған экономиканың қажеттіліктерін қанағаттандыруға жеткілікті. Егер жұмыс жеңіл болса, оны түскі намаздан кейін жалғастыруға болады, бұл сонымен қатар сергіту үшін үзіліс болуы мүмкін. Төтенше жағдайда немесе өз разылығы мен қалауымен істелмесе, ешкімге түскі намаздан кейін жұмыс істеу қажет емес. Күн батқан намаз күнді аяқтайды, ал түнгі намаз мұсылманның демалуға кеткенін білдіреді.

Намаз – тәртіп. Оның дәрет алуы, пішіні, қимыл-қозғалысы, тізе бүгіп, сәжде ету уақыты мен саны – мұның бәрі Алланың шақыруына өзін-өзі баптау жаттығулыра болып табылады. Құран Кәрімде намаз ахлақтық әрекетке әкелмесе, оның пайдасы жоқ екені айтылған. Өйткені, дұрыс орындалған құлшылық үлкен іс, Алла жолындағы жанқиярлық әрекеттер мен риясыз күш-жігерге септігін тигізеді. Намаз адамға Құдайды еске түсіріп қана қоймайды. Өз уақытында күніне бес рет адамды Раббысымен, Жаратушысымен, былайша айтқанда, бетпе-бет, біраз уақыт өмір сүреді. Әділдікке апаратын бұдан артық тура жол болуы мүмкін емес.

7-ТАРАУ

Зекет (Байлықты бөлісу)

Сөзбе-сөз аударғанда зекет айыпсыз деп табу дегенді білдіреді. Оның білдіретін ойы – әрекет ету керек нәрсені ақтау немесе *халал* (заңды, жазықсыз, жақсы) ету. Термин объект ретінде адаммен бірге қолданылуы мүмкін, бұл жағдайда ол ұсынысты немесе мақұлдауды білдіреді. Бұл термин байлық зат ретінде қолданылса, бұл байлық әділ, заңды, кінәсіз, жақсы және лайықты болуы керек дегенді білдіреді. Әлбетте, байлыққа қосылған зекет құны пайдасыз, бірақ моральды.

Ислам діні барлық байлық Аллаға тән деп есептейді. Экономикалық өмір мүмкін ететін барлық құралдармен, егер мұндай құралдар моральдық заңға қайшы келмесе, адам оны қалағанынша иелене алады. Байлық жинау, ұрлық, алаяқтық немесе мәжбүрлеуді қамтымаса, заңды әрекет болып табылады. Расында, байлыққа ұмтылу адамның өмір сүруі үшін (тамақ, баспана, киім-кешек және жайлылық табудан тұрады), сондай-ақ адамның халифасы немесе орынбасарлығы үшін қажетті негізгі мәселелердің бірі болып табылады. (олардың материалдық қажеттіліктерін және адамзаттың қажеттіліктерін жүйелі түрде қанағаттандыру) Оның кәсібі өмірдің ең үлкен бөлігін толтырады, барлық жерде, уақытта адамдардың ең күшті жақтарын сарқылады. Бұл өмірдің негізін құрайтын зат. Оның моральдық заңға бағынуы, яғни мәмілеге қатысатын басқа тұлғаның еркін және қасақана келісімінсіз оның қандай да бір бөлігін иемденуге тыйым салатын заңдарды қолдануы абсолютті талап болып табылады. Онсыз адам өмірі хайуандық, дүниеқорлық пен қанау дәрежесіне түседі.

Бірақ егер де моральдық заңның барлық талаптары байлыққа ие болу процесінің әр қадамы мен сатысында қатаң сақталса да, қол жеткізген байлық әлі де басқа деңгейде ақта-

луды қажет етеді. Зекет мекемесі осыны талап етеді. Мен өз байлығыма қол жеткізіп, моральдық заңды бұзған жоқпын десек, неліктен Ислам мұндай байлықты зекетпен ақтамайынша, харам деп санайды?

Жауап мынада, моральдық заң байлықты алуды реттесе, оны тұтыну және одан әрі иелену үшін басқа заң қажет. Егер біздің өміріміздің бар болудан басқа мақсаты болмаса, жеке тіршілігіміз одан алынған ләззат, жайлылық және қанағаттан басқа мәнге ие болмас еді, онда байлық иесіне ешқандай талап қоюға болмайды. Байлық алудағы *Laissez-faire* (араласпау) саяси либерализмнің салдары болып табылады. Байлықты тұтынудағы *Laissez-faire* – гедонизмнің, утилитаризмнің, эвдемонизмнің және игілікті дүниелік немесе салыстырмалы түрде анықтайтын барлық моральдық теориялардың қажетті талабы. Өйткені ислам ізгілікті илаһи ерік пен әмірге, барлық адамгершілік әрекеттердің түпкі мақсаты болып табылатын трансценденттік үлгіге сілтеме жасайтын абсолютті заңдар тұрғысынан анықтайды. Ол тұтынуды және байлыққа ие болуды реттеу қажет деп санайды.

Исламның бұл тұрғыдағы қағидасы – бір рет тапқан байлықты басқалармен белгілі бір мөлшерде бөлісу керек. Бұл да қайырымдылықтың талабы, ал қайырымдылық адам сияқты ескі бір үдеріс. Ислам осыны талап ете ме? Әрине, бұл садақа, деп жауап береді Ислам; бірақ одан да көп. Садақа қашанда адамзат тарапынан жоғары адамгершілік құндылық ретінде қарастырылған. Оның пропорциясы, сонымен қатар, оның сақталуының өзі берушінің жеке қалауына қалдырылды. Расында, адам жолдастарымен қаншалықты көп үлес қосса, соғұрлым жақсылық соғұрлым көп болады деп имандылық үйреткен. Садақа берушінің өз байлығын беретін мотивациясы неғұрлым таза болса, істің моральдық құндылығы соғұрлым жоғары болады деп үйреткенде, Иса қайырымдылықты жоғары моральдық деңгейге көтерді. Ислам мұның бәрімен толық келісіп, Исаның бұл ілімін Құдайдан келген шынайы аян деп таниды. Бұл мекеме «*sadaqah*» деп аталды, бұл адамның Құдайды Құдай деп танитын сенім әрекетінен туындады.

Исламнан бұрын ешбір дін немесе мораль қайырымдылықты оны институттандырған және оны жинау, тарату үшін біреуге өкілеттік берген мағынада парыз етпеген. Қайырымдылықтың адамгершілік мұраты ретінде болғаны жақсы. Бірақ егер ол байқалмаған идеал болып қала берсе, оның құны қандай болар еді? Миллионердің жаяу жүргіншілер жолындағы кедейлерге бірнеше тиын беруімен қанағаттандырылатын идеал ма? Садақасы тек ар-ожданға бағынатын немесе ақыретте Құдайға бағынатын, бірақ бұл дүниеде адамның теңдестері тарапынан реттеуге жатпайтын идеал ма?

Ислам бұл қажеттілікті зекет орнату арқылы шешті. Өзіңнің байлығыңнан өз бауырларыңа қалағанша, қалаған кезде, қалағандай етіп бере аласың. Бұл сенің «*sadaqah*», оған ар-ұжданың мен Алла ғана үкім етеді. Бірақ сіз жыл сайын жалпы байлығыңыздың 2,5 пайызын әлеуметтік аз қамтылғандарға, мұқтаждарға тарату үшін Ислам мемлекеті ұйымына беру талабынан құтыла алмайсыз. Осылайша, ислам қайырымдылықтың моральдық құндылығын сақтауға және оған байлықты немесе зекетті бөлісу сияқты адамгершілік құндылықты қосуға тырысты. Оның мақсаты екі жақты болған: байларға оның байлығының титулын оның жерлесінің өмір мен күнкөріс атағы жеңілдететініне сендіру, және мұқтаж жандарға оның қасіретке ұшырағанын басқалары пассивті түрде көрмейтініне сендіру. Адамдық, жолдастық, бауырмалдық бай мен кедейді біріктіреді. Пайғамбарымыз: «Бір-біріне деген сүйіспеншілік, мейірімділік, жанашырлық танытқандар бір дене іспетті. Егер оның бір мүшесі ауырып қалса, бүкіл дене ұйқысыздық пен безгегімен жауап береді». Құран діннің өзімен альтруистік жанқиярлық күш салудың қажеттілігін санаға сілтеме жасауға дейін барды. «(Мұхаммед Ғ.С.) Сондай дінді өтіріксінгенді көрдің бе? Міне сол жетімді қақпайлағанды, Міскінді тамақтандыруға қызықтырмайды. Сондай намаз оқушыларға нендей өкініш! Олар намаздарын немқұрайлы оқиды. Олар көрсету үшін оқиды. Сондай-ақ олар тұтыну заттарына тыйым салады». ("Мә'ун" сүресі, 1-7 аяттар)

8-ТАРАУ

Ораза

Ораза – ертеден келе жатқан діни әдет. Оны ежелгі діндердің қарапайым адамдары мен дінбасылары, сондай-ақ яһудилер, христиандар, индустар және буддистер ұстанған. Оның мақсаты діннен дінге қарай әр-түрлі болғанымен, оразаның Құдаймен араласуға өзін-өзі дайындау екендігі жалпы қабылданған.

Ислам барлық сау кәмелетке толған мұсылмандардан қатаң түрде ораза ұстауды талап етеді: Рамазан айының тоғызыншы айының әрбір күні таң атқаннан күн батқанға дейін тамақтан, сусыннан және жыныстық қатынастан толық бас тарту. Оразаны ашпай, дене ешнәрсе жей алмайды және жыныстық қатынасқа түсе алмайды. Балалар ауруға шалдыққан немесе сапарға шыққан адамдар бұл міндеттемеден босатылады. Мұндай жағдайларда азат етілген адам оразаны тастамай, келесі Рамазан қайталанғанша оны басқа, сау немесе тыныш уақытқа қалдыруын керек етеді.

Исламнан көп бұрын Рамазан айын арабтар қасиетті ай деп санаған. Оның оқиғасы оларға соғыс пен аң аулауға тыйым салды, шөлді аралау, тауарларды тасымалдау кез келген тайпаның шабуылынан қорғалған үздіксіз бейбітшілік орнатты. Арабтар Рамазанды рухани қорытындылау айы деп санаған. Оның бүкіл уақытында, әсіресе көңіл көтеруге, ескі қарыздар мен дауларды шешуге, көршісіне жақсылық жасауға ұмтылды. Олардың ең моральдық тұрғыдан сезімталдары шоғырлану мен медитацияға кедергі келтірмеу үшін ғибадатханаға немесе үйлеріне аулақтап кеткен болатын. Мұхаммед пайғамбар болып тағайындалғанға дейін Рамазан айында Меккенің сыртындағы Хира үңгіріне барып, бірнеше күн медитациямен айналысатын. Әйелі күйеуінің өзін тек ғибадатқа арнағанын

біліп, оған қызметшісімен бірге күнделікті азық-түлік жіберетін. Ислам діні Рамазан айын діни істерге арнау дәстүрін жалғастырды. Ислам дәстүрі оразадан басқа Рамазан айындағы адамгершілік және діни амалдарды ерекше сауап деп санап, мұсылмандарды осы айда Аллаға қызмет етуді арттыруға шақырды. Рамазан айында Мұхаммедке алғашқы уахи түсті.

Ислам оразаның екі мақсатын белгіледі; өзін-өзі тәрбиелеу және жер бетіндегі аш адамдарға жанашырлық. Исламның өзін-өзі қорлау мен аскетизмді жоққа шығаратынын көрдік. Сондықтан ол оразаны аскеттік өзін-өзі жоққа шығару деп санай алмайды, ол өз алдына немесе Алла разылығы үшін жасалғанда құнды. Ислам әділдік адамзаттың өзін жоққа шығаруын талап ететініне сенбейді. Құдай адамзаттың еркін, сау, толыққанды және бақытты болғанын қалайды. Философтар айтқандай, тіс дәрігеріне бару, әрине, азапты тәжірибе. Бұл азапты адам өмірінің соңы деп есептемей, өз мүддесі үшін жасалмайды. Алайда, егер ол қайғы-қасіретке қарама-қайшы келетін денсаулық пен әл-ауқаттың мақсатын жүзеге асыруға әкеледі деп есептелсе, адам мұны өз еркімен жасайды. Тиісінше, оразаның ауыртпалық екенін жоққа шығаруға болмайды, ал Ислам оны қандай мақсатпен жүктеді деген сұрақ туындайды? Рамазанның мәнін-осы жерден іздеу керек.

Ораза арқылы өзін-өзі тәрбиелеу – діни көзқарастағы жаңа идея. Өмірдің орталық инстинкттері болып табылатын және оны қанағаттандыру кез келген қоғамдық тәртіптің негізгі талабы болып табылатын тамақ пен жыныстық қатынас адам өмірінің ең нәзік салалары болып табылады. Ешбір басқа қауіп өлім қаупінен гөрі маңызды немесе қауіпті, адам санасын толығымен ескертуге қабілетті болуы мүмкін емес. Тамақ пен жыныстық қатынасқа тыйым салу шын мәнінде қауіп төндіреді, біріншіден жеке өмірге, екіншіден топтық өмірге қауіп төндіреді. Тамақтан және жыныстық қатынастан әдейі бас тарту жеке адамда да, топта да жақын арада болатын өлім туралы сананы оятып, сананы жұмылдырып, оны соғысқа, өмірді қорғауға шығаруға кең мүмкіндіктер береді.

Ислам сананы ояту, өмір мен өлім туралы ойлау және адамды қауіп-қатерге қарсы тұруды үйрету үшін таң атқаннан кеш батқанға дейін тамақ пен жыныстық қатынастан толықтай бас тартуды бұйырады. Адамдардың жеке және топтық өміріне қауіп төндіретін қауіп-қатеріне қарсы тұру қажеттілігін білдіреді. Мұсылман қауіп-қатерге қарсы тұру өнерін үйренуі керек. Сабырлық, шыдамдылық, табандылық, азап пен қиыншылыққа төзімділік – Ислам діні ораза арқылы дамытуға ұмтылатын қасиеттер болып табылады. Керісінше, тамақ пен жыныстық қатынас аймақтары адамның имандылық пен әділдік тұрғысынан ең әлсіз жері болып табылады. Дүниеге барлық дерлік жамандық пен азғындық осы екі жолмен келеді. Исламның мақсаттары: азғындықтардың алдын алуды үйрену, адамды азғыруларға қарсы күшейту және олардың көмегімен имандылық үйін алынбайтын ету.

Осы себептерге байланысты Ислам оразаны ұстамдылық пен тәртіп өнеріндегі ең жақсы жаттығу деп санайды. Бұл жаттығуды педагогикалық тұрғыдан нәтижелі ету үшін Ислам оразаны күн батқаннан кейін, тіпті күн батқан намазға дейін, яғни ақшам намазына дейін де ашуды бұйырды. Сондықтан Ислам Рамазанның әрбір күні жаңа жаттығу немесе сынақ деп санады, ол күн батқанға дейін сәтті әкелінсе, тойлаумен, тамақпен және қуанышпен аяқталуы мүмкін, осылайша тыйым салу және жаттығулар келесі күні таң атқанда жаңадан басталуы мүмкін. Заң шығарушы түнде аздап жеңілдік берілуді тіпті күндізгі тамақтан бас тартуды үнемі бас тартудан гөрі өзін-өзі бақылауда тиімді жаттығуға айналдыруы мүмкін деп есептеді, бұл тез әдетке айналып, әсерді әлсіретуі мүмкін. Күндіз-түні кезектесіп ораза ұстау әлдеқайда күшті және тиімдірек.

Бүкіл мұсылман әлемінде Рамазан айы қуанышпен тойланады. Адамдар ораза ұстайды және бет-әлпетін өзгертеді. Мұсылман мен мұсылманды біріктіретін әлеуметтік байланыстарды айқындаудың бұдан жақсы уақыты жоқ. Мұсылман қалалары мен ауылдарында түнде достық пен көңілділік орнайды. Соңғысы бақылаудан шықпауы үшін және имандылық пен діни

сабақ әрқашан санада сақталуы үшін Ислам Рамазан айының түндері үшін тарауық «tarawih» деп аталатын арнайы намазды тағайындады. Ең дұрысы, ең болмағанда күннің бүкіл «намазының» (намаздың көпше түрі) ұзақтығымен бірдей болатын бұл намаз айдың 29 немесе 30 күні қатарынан бірінен соң бірі оқылатын Құран паралары толығымен оқуды қамтуы керек.

Рамазан айының соңы – «Ораза айт» (ораз ашу мейрамы) деп аталатын мереке, оны мұсылмандар Рамазаннан кейінгі бірінші таңның бір ортақ намазымен, сыйлықтармен, туыстары мен достарына қонаққа бару, ас беру және қуанышты оқиғалармен тойлайды. Мұсылмандардың барынша көп жиналуы үшін мүмкіндігінше аз жерде өткізілетін «Ораза айт» намазында жас пен кәріге арналған жаңа киім кию парыз. Мерекенің қуанышы алдыңғы айдағы күнделікті оразадағы моральдық табыстың шыңы болып табылады. Рамазан айының сынағы жалпы алғанда сәтті өткен болса, мейрамға лайық. Мұсылман табиғаттың негізгі күштерін, тамақ пен жыныстық инстинктерді имандылық мен діннің талаптарына бағындыра алатындығымен «дәлелденетін» еді. Сәтті Рамазаннан кейін мұсылман өзін қабілеттірек және кез келген парызға, кез келген тапсырманы орындауға дайын болуы керек екенін сезінуі қажет. Садақ сияқты, ол жебе үшін қаттырақ болды.

Оразаның екінші мақсаты – аш пен жерсізге жанашырлық таныту. Тәжірибеден асқан шешен, нәтижелі ұстаз жоқ. Кедейлік адамзаттың мәңгілік және ең үлкен бақытсыздығы екені сөзсіз. Рамазанда ораза ұстау – барлық жерде мұқтаж жандарға терең жанашыр болу деген сөз. Осы сабақты бекіту үшін Ислам Рамазанның әр күні көршіңізге, әсіресе кедейлерге тамақ беруді ұсынды. Рамазанды қайырымдылықтың, ізгіліктің, көршіні сүюдің және мейірімділіктің айы деп жариялады. Ол жеке кәффарат ретінде оразасы әдейі бұзылатын Рамазан айының әр күні үшін алпыс ер адамға тамақ беруді бұйырды. Сондай-ақ, егер ораза заңды түрде бұзылса, басқа күндердегі оразаның қазасына қоса, екі адамға тамақ беруді бұйырды. Соңында Ол Ораза айт намазына алдыңғы түні кедейлерге садақа бермеген

бірде-бір мұсылман қатыса алмайтынын бұйырды. Бұл «*Закят ал-Фитр*». (садақаға беру) Оның мөлшері әрбір отбасы мүшесіне күніне екі рет тамақтануға тең етіп белгіленеді. Бұл шара кедейлер мен аш адамдарға мерекенің қуанышын жеткізуге көмектесті.

Исламдағы оразаның бұл философиясы исламның гуманизмі мен бекітілуін көрсетеді. Ораза, барлық діндердің аскеттері ұстанатын «*par excellence*» өзінен бас тарту өнері, мұнда адам өмірін өз еркіне сай және бейбітшілік пен өмірге ұмтылу үшін жақсырақ басқару мақсатында өзін-өзі менгерудің құралына айналады, бірақ тектілік пен әділдіктің жоғары сатыларына көтеріген болып табылады. Ислам тәжірибесінде теріске шығарудың ащылығы, өзін-өзі қорлаудың азабы, өмірге, кеңістікке, уақытқа және осы еркек пен әйел, тамақ пен жыныстық қатынас әлемі – мұның бәрі жойылады. Мұсылман Алланың жаратуындағы орынбасарлығының орындалуына жақсырақ ену үшін өз лауазымынан тазартылған күйде шығады.

9-ТАРАУ

Қажылық

Қажылық – Исламның бес парызының соңғысы, исламның негізгі парызын құрайтын діни парыздар. *Шаһада* – Исламға «кіру билеті», намаз және ораза ұстау – физикалық кемтарлардан басқа барлық мұсылмандарға парыз. Зекет кәмелеттік жасқа толмаған немесе кәмелетке толған адам болсын, кез келген мүлікке «парыз» болады. Меккеге қажылық сапарға қажетті дәулет жинаған, тиісті зекет төлеген, көршілері алдындағы барлық қарыздарын өтеген және болжамды жоқтық кезінде асырауындағылардың барлығын жеткілікті түрде қамтамасыз еткен кәмелетке толған мұсылманға ғана арналған.

Қажылыққа бару туралы шешім қабылданған бойда қажылық көптеген мерекелер мен үйге дайындықтардан басталады. Жолға шыққанда барша жамағат қажымен қоштасуға шығып, қайырлы қажылық сапарға шығуын тілейді. Қажы Хижазға келген соң және Мекке әл-Мукаррамаға (бәрекелді) кірер алдында барлық киімдері мен әшекей бұйымдарын тастап, дәрет алып, Аллаға өзінің «*niyyah*» немесе қажылыққа ниет еткенін хабарлайды. Ақ зығыр немесе мақта матадан тігілмеген екі кесек киіп, біреуін белден төмен, екіншісін белден жоғары жауып, басын ашық қалдырады. Бұдан былай шашын алмауы, тырнағын қысқартпауы, басқалардан ерекшеленетін нәрселерді киюіне болмайды. Ол, әрине, таңғыштарды қалаған кезде тазаға ауыстыра алады. Әйелдер беті мен қолын ашық қалдырып, денені басынан аяғына дейін жауып тұратын ұзын көйлек түрінде қарапайым киім киеді.

Киімге қойылатын бұл талап діни мағынаға ие. Қажы өзінің Жаратушысымен кездесу үшін қажылық жасайды. Ол мұны Құдайдың басқа адам жаратуларымен тең дәрежедегі жаратылыс

ретінде жасайды. Оның байлығы мен әлеуметтік жағдайы, ақсүйек, губернатор немесе патша ретіндегі саяси билігі, оның білімі, даналығы және бұрынғы тақуалығы – осы қасиеттердің ешқайсысы көрінбеуі керек. Барлық адамдар Құдайдың алдында бірдей жаратылған жаратылыс және тарихтың ерекшеліктері жойылады. Құдай тең дәрежеде барлығының Раббысы, барлығына мейірімді және барлығының әділ Төрешісі.

Қажылар рәсімдерін «асыл киелі» *әл-Харам аш-Шарифке* барудан бастайды. Бұл алғашқы сапарында олар Қағбаны жеті рет тәуап етіп, пайғамбар үйреткен дұғаны оқиды және Исмаилдың анасы Хажардың (Ажардың) басынан өткен оқиғаны қайталай отырып, қысқа намазды (*әс-саи*) оқиды. Ибраһим оны баласымен бірге жібергеннен кейін су іздеп, ол басқа қонысқа бара жатқан еді. Ақыр соңында Ажар су тапты, ол аңыз бойынша Исмаилдың кішкентай аяғының астынан ғажайып түрде ағып жатты. Зәмзәм деп аталатын субұрқақ әлі күнге дейін қажыларға суын береді, олардың көпшілігі алыстағы туыстарына бөтелкеге құйып алып апарды. Екінші күні қажылар солтүстік-шығысқа қарай бірнеше шақырым жердегі Арафатқа саяхатын бастайды. Олар лагерь жасайтын Мекке. Арафат күні қажылар хижраның 10-шы жылы (632 ж.) соңғы қажылық сапарында қоштасу уағызын айту үшін Мұхаммед тұрған жердің айналасына жиналып, түстен күн батқанға дейін бірге дұға етеді.

Содан кейін қажылар Минаға барып, құрбандыққа мал шалып, етін кедейлерге таратады. Меккеге қайтып келе жатқанда олар Джамраға барар жолда тоқтап, бір бағанаға тас лақтырады. Бұл олардың шайтанды және оның жолдарын айыптауын бейнелейді, сондай-ақ олардың азғыруларға берілмеуге бел байлағанын растайды. Меккедегі зияратханада әс-Сай айтып, Қағбаны бастапқы кездегідей жеті рет тәуап етіп, тырнақтары мен шаштарын қиып, кәдімгі киімдерін киіп ихрамнан, яғни қасиетті күйден құтылады. Олар бір-бірімен ұлы Құрбан айт мерекесінде (құрбандық мейрамы) қосылып, оның мешітінде жерленген Пайғамбарға тағзым ету үшін Мәдина әл-Мунаввараға (Пайғамбардың нұрлы қаласы) баруға дайындалады. Оларға Алланың сөзін

жеткізіп, Ислам өміріне жетелеген. Осы осы рәсімнен кейін олар үйлеріне қайтуға дайындалуда. Олардың туған-туыстары мен жамағаттары олардың қажылықтарының қабыл болғанын айтып, сәлемдесіп, дұға-тілектерін айтып күтеді.

Ауру, оқыс немесе өлім салдарынан қажылық рәсімдерінің бірде-бірін орындамау оны бұзбайды; бірақ Арафаттағы стендке қатысуға мүмкіндік болмайды. Бұл рәсім қажылықтың өзегі мен мәні екені анық. Оның мағынасы қажының сол кезде және қажылық кезінде айтатын дұғада айқын және қарапайым. Оның нақылы: «*Ләббәйкә Аллаһумма, Ләббәйкә!*» (Сенің шақыруыңмен Құдайым, міне, мен) Құдай адамды Құдайды өзінің Бір Жаратушы және Раббысы деп тануға, Оның өсиеттерін орындауға және Оған қызмет етуге шақырды. Барлық рәсім қажының илаһи шақыруға оң жауабынан басқа ештеңе емес.

Қажының Құдайдың жаратылысын мойындауы бір мезгілде оның барлық адамдардың жаратылысы, демек, Құдай алдындағы теңдігі туралы мәлімдемесі болғандықтан, қажылық исламдық теңдік пен әмбебапшылдықтың ең үлкен және ең көркем көрінісі болып табылады. Қазір жыл сайын 2 миллионға жуық мұсылман қажылыққа барады. Мұхаммедтің қоштасу қажылығынан бері мұсылмандар әлемнің түкпір-түкпірінен бірдей рәсімдерге 1432 рет жиналды. Мұнда Құдайдың алдында жалаңаш адам ретінде барлық нәсілдегі, таптағы, мәдениеттегі, халықтардағы, өмір салтындағы мұсылмандар Құдайдың шақыруына мойынсұнғыш және мақұлдау жауаптарын растауға және жаңартуға келеді. Ешбір жерде ешбір діни іс-шара мұсылмандардың Меккеге қажылығы сияқты әсерлі болған емес. Ешкім соншалықты көп адамды тартқан жоқ; және олардың ешқайсысы өзінің діни мағынасын соншалықты анық және сәтті түрде білдірген жоқ. Дәл осы көрініс Малкольм Иксті оның қара нәсілшілдік ақ нәсілшілдікке жауап емес екеніне сендірді; англо-саксондық христиандыққа қарсы шыққан қара нәсілділік сәйкестігі Құдайға және Оның еркіне, Шариғатқа (Заң) оң мойынсұнуды қамтитынға дейін бос қалды.

III БӨЛІМ

Басқа мұсылман мерекелері

10-ТАРАУ

Пайғамбардың туған күні

Бір қажының Мәдинаға және Пайғамбардың қабірін зиярат етуі Пайғамбарымыздың барша мұсылмандар арасындағы қадірі мен құрметіне куә. Мұсылман қашанда және қай жерде аты аталса да Алланың жарылқауын сұрауы керек. Мұндай салауаттар күніне сансыз рет, күн сайын жасалады және дұға оларды литургия бөлігі ретінде қамтиды. Мұхаммедке дейін өз халқының сүйіспеншілігіне ие болған көптеген пайғамбарлар мен көптеген харизматикалық көшбасшылар болды. Мұхаммед мұсылмандардың ең үлкен сүйіспеншілігі мен құрметіне ие болды.

Әрине, кейбір адамдар өздерінің жақтастарының сүйіспеншілігі мен құрметіне ие болғаны сонша, соңғылары оларды саналарында өзгертіп, оларды құдай деп жариялады. Бұл тәжірибе классикалық ежелгі дәуірде, сондай-ақ Үндістанда, Қытайда, Жапонияда және Африкада кең таралған. Тіпті адам табиғатында ұлы деп қабылданатын барлық нәрсені құдайлықпен байланыстыруға бейім нәрсе бар деп болжауға болады. Расында, Ислам бұл әрекетті айыптағанымен, Пайғамбардың кейбір ізбасарлары азғыруларға салынды. Пайғамбар өз бөлмесінде өлім төсегінде жатқанда, олар оның өлмегенін, Алланың серігіне қосылу үшін көкке көтерілгенін айтып айғайлады. Оның өлімін жоққа шығару апотеозға барабар қадам болды. Пайғамбардың қайтыс болғаны туралы хабарды естіген оның ең жақын досы әрі тұрақты серігі Әбу Бәкір оқиғаның мән-жайын білу үшін бөлмеге кіріп, мешіттің залына кірді, хабарландыруды Омардан басқа ешкім айтқан жоқ. Омарды ауыздықтауға бірнеше рет сыпайы, бірақ сәтсіз әрекеттен кейін Әбу Бәкір орнынан тұрып, Омарды шетке итеріп жіберді де, жиналған мұсылмандарға:

«Егер араларыңда Мұхаммедке табынатын болса, Мұхаммедтің қайтыс болғанын білсін. Ал егер Аллаға құлшылық еткен болсаңдар, Алланың мәңгілік екенін және ешқашан өлмейтінін біліңдер». Бұл тек Құдайдың Құдай екенін, тек Ол ғана өлмейтінін мұсылмандарға қатты таң қалдыратын ескерту болды; Мұхаммедтің басқа адамдар сияқты өлімші адам болғаны. Бұл мұсылмандардың пайғамбарды тәңірлік ету, оны адамдық сапынан жоғары көтеру ойларының соңғы кезі болып табылады.

Мұхаммедтің адамшылығы кемшілік емес, оның ұлы еңбегінің артуы. Адам ретінде ол Құдайдан аян алды; және адам ретінде оны адамзатқа жеткізді. Адам болған соң уахиды түсініп, түсіндіріп, өмірінде суреттеген. Уахи Алланың қалауы еді, Мұхаммедтің қызметі тәңірлік болған жағдайда ғибратты болмас еді. Содан кейін адамдарға құдайдың мінез-құлқын адами мүмкін болатын, адамның өзектендіруіне қабілетті нәрсеге аударумен күресуге тура келеді. Мұхаммедтің адамгершілігін сақтау – оның діни – моральдық императивін өзектендіруін реттеу. Мұсылман адам осы үшін әрқашан шүкіршілік етеді. Белгісіздік пен қателік адамның ең қасіретті діни дұшпаны болды. Құдай адам баласына Адам атадан бері белгілі. Ол «дін» немесе «адамгершілік», «міндетті» деп атаған нәрселерді әрқашан өзектендірумен болмысқа лайық деп санайтын. Бірақ ол күнделікті қиындықтарды жеңілдету үшін кейде сүрініп, күресіп, осы құдайдың нақты қолданылуын өткізіп алғаны кездері де мәлім!

Ислам діні Алла Тағала өзінің мейірімімен әрбір халыққа пайғамбар жіберді, барлық пайғамбарлар, шын мәнінде, бір сабақ берді деп санайды. Құдайды өзгертуге болмайды деп есептесек, Оның еркі, барлық уахилардың мазмұны бір болуы керек. Құдайға, егер Ол күдіретті, бәрін білуші және сонымен бірге трансцендент болса, оның адамға деген еркі әр жерде немесе ғасырдан ғасырға өзгеріп отыруы дұрыс емес. Әрине, адамның мойынсұну құралдары өзгеруі мүмкін, бірақ адамның мойынсұнуы жауап беретін нәрсе емес, Құдайдың бұйрығы.

Осыған қарамастан, белгілі бір мағынада илаһи әмірдің өзі өзгерген болуы мүмкін. Бұл өсиет ізгілік, әділдік немесе

мейірімділіктің категориялық императиві емес, ізгілік, әділдік немесе мейірімділік кез келген нақты жағдайларда қалай жүзеге асатынын көрсететін нұсқау болатын күй. Жазбалық діни заңдар өзгереді; өйткені олар қолданылатын нақты жағдайларға байланысты. Бірақ бұл өзгеріс мазмұнда емес, уахи апаттарында. Мұхаммедке дейін уахи құндылықтарды қамтитын құдайдың ерік-жігерінің субстанциясынан да, тарихи салыстырмалылықпен анықталатын нұсқаушы заңдардан тұратын апаттардан тұрды. Ислам барлық өткен уахилардың мәні бір екенін алға тартады және өз бекітуін құдайдың трансценденттігінің өзгерістермен үйлеспейтіндігіне негіздейді. Ол тарихтың талаптары өзгерісті қажет ететінін, бірақ діннің «не» емес, «қалай» әсер ететінін мойындайды. Ислам бұрынғы пайғамбарлардың мұрагер болуын қажетіне қарай не жағдайдың өзгеруімен, не уахидың мәнін адасушылықпен және дұрыс түсінбеумен түсіндіреді.

Осылайша, мұсылмандар Мұхаммед бұрынғы пайғамбарлардың уахилеріне жаңалық әкелді деп есептемейді. Оның уахиы – бұрынғы уахилардың барлығын растау. Оның үстіне, Мұхаммедке түсірілген уахи, Құран, мәңгілік емес, өйткені Құдай Өзін оның Қорғаушысы және Қамқоршысы деп жариялады. Сондықтан мұсылмандар оны жер бетінен жойылып кетпес үшін ғасырлар бойы миллиондаған адамдардың есте сақтауымен жауап берді. Олар араб тілін барлық грамматикасы, синтаксисі және лексикографиясымен бірге қатырып тастады, осылайша уахи тілін түсіну әрқашан мүмкін және оңай болады.

Бірақ Құран барлық бұйрықтық заңдарға әсер ететін өзгерістерге ұшырайды емес пе? Мұсылмандар Құранды негізінен діни мақсаттардың, Алланың қалауының мәлімдемесі деп санайды. Олар Құранда кейбір заңдардың бар екенін жоққа шығармайды; бірақ олар бұл элементті басқаларға қарағанда маңызды емес деп санайды. 6236 аяттың 500-і әрең дегенде нұсқау болса, қалғаны жалпы мағынада тақуалық пен ізгілікке үндеу болып табылады. Олардың пайымдауынша, Құдайдың басқа уахи жіберуі қажет емес, ішінара Ол адамның қолына Өз

еркіне қатысты тұрақты және түпкілікті мәлімдемені, атап айтқанда Құранды тапсырғандықтан және ішінара Ол адамның өз еркінің қалай ашылғанын және анықтағанын қалайды. Құдайдың еркі қазірден бастап орындалады. Демек, Құранның уахиының негізінен бұйрықсыз екені кездейсоқ емес; бұл Құдайдың жоспары адамға заң шығаруды жүктеді, өйткені нұсқаулар беретін заңдарда Құдай ашқан принциптер мен құндылықтар болуы керек.

Осы ұстанымға негізделген үш маңызды қорытынды. Біріншіден, Мұхаммедтен кейін пайғамбардың қажеті жоқ. Басқа пайғамбардың келуін талап ететін нәрсе, яғни уахидың бұрмалануы немесе жоғалуы немесе нұсқаулардың сәйкес өзгеруін талап ететін жағдайдың өзгеруі мүмкін емес. Құран бұзылмайды, ал заң шығару адамның міндеті мен құқығы. Екіншіден, Мұхаммед – адамдарға емес, бүкіл адамзатқа жіберілген пайғамбарлардың соңғысы. Құдайдан алған діннің архетиптік жақтаушысы ретінде Мұхаммед исламның үлгісі болып табылады, оның сүннеті немесе нақты нормативтік үлгісі болып табылады.

Демек, Мұхаммед Раббысының хабарын сөзбе-сөз жеткізген жай ғана елші болған жоқ. Ол илаһи хабарды нақтылап, нұсқау берді. Құдай оны осы іске дайындаған және халқы оның мінезіндегі бір кемшілікті ешқашан білмеген. Сондықтан Алла Тағала Құранда Мұхаммедтің мінез-құлқының мұсылмандарға үлгі болатынын айтқан. Осылайша, илаһи жобаға сәйкес, оған екі ерекше артықшылық тиесілі, атап айтқанда: хабарды сөзбе-сөз жеткізу және оны өмірде нақтылау. Екі мағына да есте сақталады, «*de novo*» деп айтылады және оның туған күні тойланады.

Бұл күні, кез келген басқа күн сияқты, бірақ одан да көп екпінмен, мұсылман Мұхаммедтің келуін тойлайды. Сүннетін немесе Мұхаммедтің үлгісін ол күнделікті көптеген оқиғаларда бақылайды. Бұл күні мұсылманды өзінің осы сүннетке мұқтаждығын сезінуі, Пайғамбардың сахабалары, олардың балалары, немерелері мен шөберелері оның мәнін жақсы ниетпен бұрма-

лау немесе бейсаналық түрде бейсаналық жеткізу салдарынан таза және бұрмаланбау үшін жасаған үлкен күш-жігері мәлім. Байқағанымыздай, Құран мәтінінің сақталуы мен жеткізілуінде ешқандай проблема болған жоқ. Оның тілі мен стилі Мұхаммедтің немесе кез келген басқа адамның сөздерінен түбегейлі ерекшеленетіні сонша, илаһи тілден адам тілін ажырату үшін арнайы дайындық қажет емес. Бірақ Мұхаммедтің тілі шынымен де адамдық. Пайғамбардың тарихи нақты дәстүрлерін електен өткізу үлкен назар аударуды қажет ететін міндет болды.

Бұл міндет үшін мұсылмандар бірқатар пәндерді ойлап тапты. Олардың кейбіреулері тілге қатысты болды. Грамматика, синтаксис, лексикография, этимология және филология, редакциялау және әдеби эстетика пәндері арқылы ең алдымен араб еместерге, шөлейт емес мұсылмандарға және кейінгі ұрпақ мұсылмандарына Құран мәтінін түсінуге көмектесу үшін жасалған. Мұсылмандар хадис мәтіндерін зерттеу үшін мәтіндік сын, форма сыны, редакциялық сын, тақырыптық сын және тарихи сын пәндерін ойлап тапты. Олар хадис жеткізушілердің растығын зерттеу үшін өмірбаян, тарихнама, жеке және әлеуметтік талдау сияқты басқа да жаңа пәндерді дамытып, құрды. Олар біріншісіне ішкі сынның канондарын, екіншісіне сыртқы сынның канондарын бекітті.

Олардың жұмысы істің мәні бойынша мүлдем түпкілікті емес еді. Демек, олар абсолютті сенімділік емес деп санайтын нәрселерді жоққа шығармады, керісінше оны осылай жіктеумен қанағаттанды, оқырмандарына Құдайдың олардан жақсырақ білетінін еске салды. Олардың зерттеулері пайғамбардың іс-әрекеттері мен сөздерінің барлық дәстүрлерін кему реті бойынша сенімділік дәрежесіне қарай жіктеуге мүмкіндік берді. Біріншіден, олар Пайғамбардың мұсылмандарға үйреткен және содан бері соңғысы қайта-қайта жасаған амалы туралы хабар беретіндер. Бұл «әрекет етуші» сүннет болды, мұсылмандардың пікірінше, оның жалпыға бірдей, қайталанатын және қоғамдық сипатын ескере отырып, қателесуі екіталай. Екіншіден, тарихта көзге көрінетін және қоғамдық салдары болған және осылайша

бұл тарихтың бұлтартпас фактілерімен расталған құқықтық сипаттағы хадистер болды. Үшіншісі, Құранмен анық сәйкес келетін және оның идеялары мен өсиеттерін көрсетуге арналған діни немесе ахлақтық сипаттағы хадистер. Соңғысы қандай да бір креативті, жаңашыл бағытты көрсететін немесе басқа белгілі риуаяттарда немесе дәстүрлерде айтылмаған нәрсені баяндайтын хадистер болды.

Осы санаттар бойынша мұсылман Пайғамбардың сүннетіне қарайды. Ол Құранның өзі арқылы канонизацияланған Пайғамбардың мысалын *«әс-сүннет әс-сахиха»* (расталған сүннет) деп мұқият атайды, осылайша адам қателігінің ықтималдығына әрқашан есікті ашық қалдырады; шын мәнінде, Құдайдың ерік-жігерінің шегінен адасушылықты жою, бұл тек дін, адам үшін парыз.

11-ТАРАУ

Хижра

Пайғамбардың туған күні қаншалықты маңызды болса да, мұсылмандар оны ислам күнтізбесінің дұрыс басталуы деп санамаған. Мұхаммедтің алғашқы пайғамбар емес екенін есте ұстаған жөн. Мұхаммед (С.Ф.С.) сендерден ешбір еркектің әкесі емес. Бірақ Алланың Елшісі және пайғамбарлардың соңы. Алла әр нәрсені толық білуші. (Әл-Ахзаб сүресі, 40 аят) Ол әкелген уахи де бұрынғы уахилар сияқты илаһи қалаудың барлық мазмұнын қамтиды. Ол берген «*verbum dei*» бұзылмаған және тұтас болып қалады және оның тұрақты болуы жаңа аянның қажеттілігін жояды. Құдайдың еркі өз мәні бойынша өзгермейді, ол өзгерістердің ауытқуларына бағынбайды. Бұл зат Құранда айтылған қағидалар мен құндылықтардың жиынтығы. Мұсылмандар Құранды толығымен сақтау міндетін толық орындап қана қоймайды, есте сақтауға міндеттелді, басып шығару өнерінің ең жақсы үлгілері бойынша ең керемет каллиграфиямен жазылған. Оның өзі бүкіл дүние жүзіндегі мыңдаған және миллиондаған адамдарды жария ету үшін басынан бастап күн сайын оқылды, бірақ Құдайдың Өзі оны мәңгілік өзгеріссіз сақтауға уәде берді.

Олай болса, Пайғамбардың сыртқы келбеті адамзатқа Оның қалауын танып-білуге әкелген тәңірмен байланысын айғақтайды. Сондай-ақ бұл өсиеттің дайындалуын Пайғамбардың үлгісі арқылы жүзеге асыруға нұсқайды. Сонымен, келудің бүкіл мәні адамның емес, Құдайдың билігінің жұмысы болып табылады. Бұған тарихта исламдық қозғалыстың басталуы міндетті түрде кірмейді. Демек, ислам күнтізбесі басқаша басталуы керек.

Пайғамбардың хижра күнінен (622-ж. 16-шілде) Мәдинаға хижрат еткен кездегі ислам күнтізбесінің басын бекіткен екінші *халифа* (12–22/634–644) Омар ибн әл-Хаттап болды. Дәлелдеу

нақты және түсінікті болды. Ислам тек илаһи уәж болып қана қоймай, адам жеке тұлға ретінде ұстануға тиіс емес, сонымен бірге қоғамға, мемлекетке және әлемдік тәртіпке толық бағдар болды. Ол Меккеден тарайтын, жер мен адамзатты шарпыған жан-жақты қозғалыстың идеологиясына айналуы көздейді. Ол ғарыштық мансабын қашан бастады? Мұхаммедтің туған күнінде емес! Пайғамбардың өзі не болып жатқанын толық білмеген кезде, уахи түскен бірінші күні емес! Пайғамбардың кейбір сахабаларының Эфиопияға қоныс аударуы туралы емес, өйткені олардың қашуы босқындардың бірі болды! Бірақ бұл Пайғамбардың нижратынан басталды, дәлірек айтсақ, келесі күні ол Ислам мемлекетінің құрылуын жариялап, исламды әлемдік қозғалыс және ғарыштық миссия ретінде бастады.

Діннің осылай іске қосылуының өзі қажет болды ма? Бұл тарихи кездейсоқтық немесе адамдардың әдейі ұмтылуы, демек, адамның қалауы емес пе еді?

Мұсылман жоқ деп жауап береді. Тарихқа қатысу Ислам және оның түпкі мақсаты үшін өте маңызды болды. Ислам діні тақуалық, руханилық және діни салауаттылық тек осы тақырыпқа арналған болса, босқа деп үйретті. Мәселе адамгершілік саласында айқын көрінеді. Ниет этикасын елестетуге болады, онда игілік немесе құндылық субъектінің психикалық күйлері тұрғысынан анықталады, яғни оның жеке сәтіндегі оның еркін анықтаушы. Бұл субъективті этика болар еді, оның жердегі түпкілікті төрешісі субъектінің өз ар-ұжданы болып табылады, өйткені түпкілікті мотивтер жатқан жеке сананың ішкі қабаттарына тек ар-ұждан енеді. Мұндай, мысалы, ол тудыратын кеңістік пен уақыттағы сыртқы, айқын, өлшенетін артықшылықтар тұрғысынан әрекеттің жақсылығын, демек этикалық құндылығын анықтайтын салдар этикасына, утилитаризмге қарама-қайшы.

Дінмен де солай, тұтастай алғанда, христиандық сияқты тұлғашыл емес, субъективті дін Ислам өзінің жиырма ғасырлық тарихының көп бөлігінде жалпы қарастырылды. Керісінше, бұл тарихқа ену, оның процестеріне араласу, күштерін

қайта бағыттау және сонымен бірге адамдар мен табиғатты, ғарышты араластырып, оны Құдай ашқан үлгі бойынша қайта құруға жұмылдыру. Мұсылман өзінің икемділігін дәл осыдан көреді: тарихқа ену және сол арқылы әлемді өзгерту.

Жаратылыстағы ешнәрсе қасиетті емес, жаратылыстан тыс Құдай ғана қасиетті болғандықтан, жаратылыстағының бәрі бірдей қажет, құнды және бір кездері Алланың *халифалығы* немесе Алланың әмірлігі тұрғысынан анықталған міндетке сәйкес келеді. Дүниені қасиетті және арам деп екіге бөлген сол діндер ақыры адам өмірін соған сәйкес бөлді. Олардың пікірінше, дін бір күні өзекті болса, екінші күн өзекті емес; дін шіркеуде немесе ғибадатханада ғибадат етуде өзекті, бірақ одан тыс емес; дін жаста емес, кәрілікте өзекті; дін жеке іс-әрекеттерге қатысты, бірақ жалпы экономикалық және әлеуметтік мінез-құлықта қатысты емес; дін жақын мінез-құлық үшін маңызды, бірақ мемлекеттің шешімі мен істері үшін емес.

Мұның барлығы мұсылмандық хижра мерекесімен түсіндіріледі. Бұл оған тағы бір жыл өтіп, тағы бір жыл басталатынын еске түсіреді. Бұл жеке өмір саласында емес, исламның әлемдік қозғалыс, әлемдік мемлекет ретіндегі пәні болып табылатын қоғамдық өмір саласында қорытындылау сәті. Пайғамбарымыздың Мәдинада бастаған әлемдік қозғалысы Алланың берген мақсатына қаншалықты жақын? Бұл адамзатты тартудан және жұмылдырудан қаншалықты алыс? Осы адамзатты кеменгерліктің, ерлік пен киеліліктің ескерткіштеріне айналдырудан ба? Немесе табиғатты жұмаққа айналдырудан ба?

12-ТАРАУ

Исра және Мираж

Ежелгі өркениеттердің, яһудилік (яһуди діні) мен христиандықтың (христиан дінінің) бесігінде дүниеге келген әлемдік діндердің ең жасы болған Ислам діні өзін осы діндермен сәйкестендірмей тұра алмады. Оның Пайғамбарлық пайымдауы исламды еврей Пайғамбарларының, сондай-ақ естеліктері тірі Исаның Пайғамбарлығын тануға міндеттеді.

Құранда олардың көпшілігі аталып, Ыбырайым, Жақып, Шуайб, Мұса, Дәуіт, Сүлеймен, Жүніс және Иса Пайғамбарларға ерекше назар аударылады. Олар және олардың ізбасарлары *ханифтер*, яғни яһудилер де, христиандар да, меккелік дінді ұстанушылар да болмаған, бірақ соған қарамастан өздерінің ақылақтық тазалығы, діни көзқарасы мен руханилығы үшін ең жоғары құрметке ие болған адамдар деп анықталады. Осы себептен Ислам оларға ерекше көзқарас танытты.

Алдымен, ол өзін *ханифтермен* бірдейлендіріп, сонда-ақ олардың басшысын Ибраһиммен бірдейлендірді. *Ханифтер* Липит-Иштардан Саргон мен Хаммурапиге, Ыбырайым мен Мұсаға және ең соңында Исаға дейінгі семиттік діни сананың бүкіл мұрасының араб тасымалдаушылары болды. Шүбәсіз, Палестинадағы, Иорданиядағы қуғын-сүргіннен қашқан босқындардың қатары көбейіп, Сирияда діни мекеме православиелік иудаизм, яғни яһудилік (яһуди діні) мен православиелік христиандық деп саналатын нәрсеге жиі қақтығысатыны сөзсіз. Эзра мен Нехемиямен заңдастырылған Дәуіттің мемлекеттік діні, жер аударылғаннан кейінгі нұсқасы және парызышылдардың, маккабейлердің және раввиндік мектептердің сөзбе-сөз, заңды нұсқасының бәрі де диссиденттердің (түсіндірме: диссиденттер-олар үстем шіркеу уағыздайтын дінді мойындаудан

бас тартқан адамдар), олардың кейбіреулері өз көзқарастарына біршама жақын арабтардың арасында пана тауып, қайталанатын толқынын тудырмай орнатылған емес еді.

Христиандықта да дәл солай болған еді, мұнда христология (христиандықта Иса Мәсіх туралы ілім) бойынша шіркеулер арасындағы айырмашылықтар әрқашан дерлік кейбір жақтаушыларын қуалауға және/немесе аластауға әкелетін. Осы жерде Ескендір Зұлқарнайын мұрагерлерінің мәжбүрлі эллинизациясынан қашқан еврей босқындары мен римдік және еврей қуғын-сүргінінен қашқан христиандық босқындар туралы айту керек. Мұны «*ханиф*» арамей тіліндегі «ханепай» сөзінің арабша түрі, яғни «дінбұзар», «аластатылған» немесе «өз бетімен бөлінген», яғни «жікшіл» деген мағынаны білдіреді және мұндай босқындар ресми діни мекеме тұрғысынан осындай босқындар болатынын да растайды. Алайда, *ханифтердің* бәрі де мұндай босқын бола алмаған. Өйткені арабтардан басқа дінді ұстанатын кез келген босқын, егер кейбір арабтар сол сенімдегі немесе оған жанашыр болмаса, олардан баспана сұрауға шешім қабылдауы мүмкін емес екені күмән тудырмайды. Ақырында қоласты болған соң және арабтанған келімсектер осындай жергілікті *ханифтердің* қатарына қосылуы мүмкін. Исламның *ханифтермен* өзін-өзі сәйкестендіруі толық болды. Этникалық жағынан олар Ыбырайымды өздерінің арғы тегі деп санап, оны бірінші *ханиф* деп санады. *Ханифтердің* белгілі жазбалары болған жоқ, бұл олармен Исламды сәйкестендіруге көмектесті. Меккеліктер арасында олардың діни белгілі болғанымен, Ислам ешбір ескертусіз келісті. Бұған монотеизм (бір құдайға сенушілік), Тәңірдің трансценденттігі (трансценденттік деген сөз (латын тілінен аударғанда «аттап өту, асып кету, шектерден асып кету») – тәжірибелі білімге түбегейлі қол жетпейтін нәрсе, сезімдік тәжірибенің шегінен шығады), әмбебаптық және серілік, тақуалық және адамгершілік құндылықтардың қатаң ақылақтары кірді.

Яһудилік (яһуди діні) мен христиандықтың (христиан дінінің) жағдайы әртүрлі болды, олардың әрқайсысының өз

жазуы, ілімдері мен мекемелері болды. Олардың кейбір ілімдері толығымен шынайы болды және бұл ілімдер олардың анықтамасы ретінде қабылданды. Басқа бөліктер семиттік дәстүрлерге жат болғандықтан исламға аса қайшы келді. Бұл діндерге қатысты Құран сыны мұсылмандардың Меккеліктерден басқа ешбір діни сенімдегі адамдармен қарым-қатынасы болмаған кездегі Меккенің уахи кезеңіне қатысты екені мәлім. Исламның екі дінді сынауы мұсылмандардың еврейлер мен христиандармен әлеуметтік-саяси араласуынан тәуелсіз болды. Ислам екеуімен де сабақтастықты, екеуімен де өзінің маңызды сәйкестігін жариялаудан тартынбады. Ол оларды түпкі қайнар көзі Құдай болып табылатын заңды діндер деп таныды. Бірақ ол оларды аяусыз сынға алды, қай жерде олардың Жазбалары шынайы аянмен қатар ерлердің ойдан шығарылғанын қамтыды және олардың ізбасарлары екі діннің өсиеттерін орындауы жеткіліксіз немесе қажет емес деп тапты. Сонымен бірге исламның екі мақсатқа жетті: ол өзін осы діндермен осы Құдайдың жалғыз қайнар көзі ретінде анықтады, ол ізбасарларын даналықты Ескі Өсиет пен Жаңа Өсиетті сынауға шақырды.

Пайғамбар (صلی اللہ علیہ وسلم!) бір түнде өзінің керемет сапарында және сол түні көтерілген Иерусалимнің (Иерусалим немесе Әл-Құдыс (ивр. יְרוּשָׁלַיִם – Йерушалаим (ақп.); арабша: القدس – Әл-Құдс, «Киелі»). Тәурат пен Інжілде арабша: اورشليم Уршалим; Израильде ресми: арабша: اورشليم القدس Уршалим-Әл-Құдс (ежелгі мен қазіргі арабша атауларының қоспасы) тарихына сүйене отырып, Ибра-Миражды ислам яһудилік (яһуди діні) мен христиандықпен бірге болған оқиға ретінде атап өтеді. Кез келген алшақ қалаға түнгі саяхат бірдей керемет болар еді. Аспанға жер бетіндегі кез келген елді мекеннен жетуге болады. Неліктен Иерусалим (القدس - Әл-Құдыс киелі шаһары) тандалды? Өйткені ол қала яһуди діні мен христиандықтың діни астанасы және Ислам өзін танытуға ұмтылған (صلی اللہ علیہ وسلم!) Пайғамбарлар мекені болды. Қазірдің өзінде мұсылмандар дұғаларын оқығанда солтүстікке Иерусалимге (القدس - Әл-Құдыс киелі шаһарына) бет бұрып жатты.

Пайғамбар (صلی اللہ علیہ وسلم! с.ғ.с.) айтқандай, сөзден кейін сөз бізге жетті. Бір түнде оны періште оятып, оған бұрын жазба болған өлеңдерді жеткізді. Періште оған мінетін ерекше ат әкелді. Содан кейін жылқы Пайғамбарды (صلی اللہ علیہ وسلم! с.ғ.с.) саяхатшылар мойындамаған, саяхатшымен бірге керуен өтпеген жол бойындағы кеңістікте ұшып кетті. Осыдан кейін Пайғамбар (صلی اللہ علیہ وسلم! с.ғ.с.) жылқыны Әл-Ақсаққа жалғанған «жылау қабырғасына» бекітіп, «жартастағы күмбез» жеріндегі жартастың үстіне көтерілді. Ол барлық Пайғамбарларды жинады, сонда олар дұға етіп, Құдайды мадақтады. Аллаһ Тағала өз Пайғамбарына (صلی اللہ علیہ وسلم! с.ғ.с.) Исламда намазды енгізуді бұйырды. Содан кейін ол жұмақ пен тозаққа саяхат жасады, бұл туралы мұсылман хабарлары Ислам мен Батыстағы жұмақ туралы көптеген қиялшыл және дерексіз есептердің қайнар көзі болды. Бұл жерде Дантенің «Құдіретті Комедиясы» осы мұсылман тақырыбының христиандықта бейімделгенін атап өткен жөн.

Әл-Исра мен Әл-Миражда мұсылмандар барлық пайғамбарлар одағын, барлық діндердің одағын, сондай-ақ Иерусалиммен (القدس - Әл-Құдыс киелі шаһарымен) және оған жақын аймақтармен байланысты адамдарды атап өтеді. Үш семиттік ағым діндердің негізін қалады, Ыбырайымға, Мұсаға және Исаға ерекше орын берілді.

IV БӨЛІМ

Мұсылман отбасы

13-ТАРАУ

Әйел

Исламда Құдай әйелді ер адамның серіктесі болу үшін жаратқан. Аллаһ Тағала әйел мен еркектің бір-бірінен бейбітшілік пен ризашылықты табуы үшін өзара сәйкестікті орнатқан. Әйел мен ер адамның бір-біріне жақындығы және олардың бір-біріне деген қажеттілігі, өзара тәуелділігі үшін Құран әйел мен ер адамның бір-бірінің «киімі» екенін айтады. (Құран 2:187-киімнен басқа адамға не жақын?) Діни міндеттерге келетін болсақ, Ислам екі жынысты да тең қылған. Ол әйелді етеккір, жүктілік және босанғаннан кейінгі кезеңде діни міндеттерден босатты. Адамзат тарихында әйел алғаш рет Құдаймен даусыз дербес, заңды және азаматтық құқықты қамтитын тұлға ретінде қарастырылды. Әйелдердің азаттық қозғалыстарының ең жоғары ұмтылысына Исламда 625-ші жылы қол жеткізілді.

Ислам кәмелетке толған әйелге толыққанды заңды тұлға ретінде өз есімін мәңгілікке қалдыру құқығын береді; ол толық еркіндік жағдайында өз қалауы бойынша жылжымалы және жылжымайтын мүлікті иелену, сақтау және сату. Оны ешнәрсеге мәжбүрлеу мүмкін емес. Егер ол кәмелетке толмаған, сондықтан ата-анасы мен қамқоршысына тәуелді болмаса немесе басқа адамды қорғаушы немесе өкіл етіп тағайындамаса, мәміленің заңды күшіне енуі үшін ол өз құқықтарын жеке өзі жүзеге асыруға міндетті.

Исламда әйел зұлымдықтың көзі емес. Ол Адамды азғырған жоқ; және шайтан немесе өлім, табиғи тән немесе ақылақтық, ол арқылы дүниеге келген жоқ. Құрандағы Адам мен Хауа туралы хикаяда тіпті Хауа ананың мойынсұнбаушылық әрекеті туралы айтылмайды. Бағынбау әрекеті жыныстық қатынасқа жатпайды және «білім ағашына» ешқандай қатысы жоқ. Білімге ұмтылу – Исламда зұлымдық емес, басты парыз.

Құранда шынымен Адам мен Хауаның жұмақтан қуылғаны айтылған; бірақ олардың істеген істеріне өкінгендерін және Құдай оларды кешіргені туралы қосылады. Демек, Исламда «құлау» және одан туындайтын қандай да бір түрде «бастапқы күнә» жоқ. Әулие Павелдің әйелді өлімді дүниеге әкелетін құрал ретінде айыптауы, мейлі табиғи тән немесе ақылақтық болсын, Исламда мүлдем жоқ.

Сонымен, әйел кінәсіз. Ол еркек үшін, сондай-ақ ол үшін ер адам, оң бата, жұбаныш, бақыт пен өзін-өзі жүзеге асыру көзі. Мұсылмандар үшін жыныстық қатынас жеу мен ішу, өсу мен өлім сияқты табиғи нәрсе. Бұл Құдай тарапынан берілген және Құдай тарапынан заңдастырылған. Жыныстық қатынас күнә емес, әйелдің өзі сияқты кінәсіз. Шынында да, жыныстық қатынас өте қажет. Құран Алланың разылығы үшін пәктікке тыйым салған, ал Пайғамбар (صلی الله علیه وسلم!) некені сүннет, яғни үлгі, қылып, демек, әрбір мұсылман еркек пен әйелге ереже етіп, некенің қадір-қасиетін арттырған. Жермен байланысты барлық нәрсе сияқты, ерлер мен әйелдердің жыныстық қанағаттануы тақуалықтың, ізгілік пен бақыттың бір бөлігі болды.

Осы сәттен бастап әйел мүлік емес, заңды тұлға болғандықтан, онымен жыныстық қатынасқа түсу кездейсоқ болмауы керек, біріншіден, оның келісімімен, екіншіден, жауапкершілікпен жасалуы керек. Соңғысы тек ер адамға ғана емес, әйелге де қатысты. Жыныстық азғындық қатаң түрде айыпталды, өйткені анықтамасы бойынша бұл кез келген тараптың жауапкершілігін бұзу болып табылады.

Қажетті мінез-құлық жауапкершілігін қамтамасыз ету үшін ерлер мен әйелдердің қарым-қатынасын заңдастыру және реттеу қажет. Осы себепті Ислам осы қатынастар туралы заңдардың толық жүйесін құрды; еркек пен әйел арасындағы қарым-қатынас кездейсоқ қалмауы керек және басқаларды мәжбүрлеу арқылы ұйымдастырылмауы керек. Әсіресе жыныстық жетілуге әлі жетпеген жасөспірімдерге қатысты, өйткені жыныстық қатынас бұл ересектерге ғана қатысты.

Неке қию рәсімі, заңдастырылған институт (институт (латын тілінде: institutum «құру, әдет-ғұрып, мекеме, іргетас») ретінде, Исламда ақылақтық жауапкершіліктің талабы болып табылады. Егер ол некеден тыс жыныстық әрекетті жазаланатын қылмыс ретінде айыптаса, ол жыныстық әрекетті өз бетінше емес, жауапкершілікті бұзу ретінде қарастырады.

Неліктен ислам некеде тұрмаған, келісімі бар ересектер арасындағы жыныстық қатынасты жауапкершіліксіз деп санайтынын түсіну қиын болуы мүмкін. Құмарлықтың қаһары мен жалындауы адамның жауапкершілігіне соқыр болуы мүмкін. Құмарлықтың оты адамды көруге мәжбүр етеді және оны жауапкершіліктен оңай алып тастайды. Бірақ дені сау ақыл деп ойласаңыз, ерлер мен әйелдердің байланысы табиғи тән, әсершіл және рухани байланысты екенін түсінуге болады. Екінші жағынан, зинақорлық көбінесе тән жақындығында болады, бірақ байланыс әсершіл және рухани болмыспен жеткізілуі керек. Себебі неке адалдығын бұзатын серіктес-бұл басқаны қолданатын және өзін пайдалануға беретін нысан. Егер адам басқалардың бет-әлпетін дәл осылай көргісі келсе, олар бұл сөзсіз қарым-қатынасты некеге айналдыруы керек. Исламда неке-бұл құпиялылық емес, серіктестер бір-бірінің мақсаттарын еркін және жауапкершілікпен білдіретін, бір-бірін құрал ретінде емес, Құрметті жұбай ретінде қарастыратын азаматтық келісім.

14-ТАРАУ

Неке

Исламда неке қасиетті рәсім емес. Бұл көктегі жасалатын емес, бірақ жерде жасалатын қатынастар. Барлық адами қатынастар сияқты, ол жоғалады. Бұл серіктестер өзара қарым-қатынастарын реттейтін кепіл немесе шарт. Кез келген басқа келісімшарт сияқты, оның бірнеше құрамдас бөліктері немесе қажетті ережелері бар. Егер олар қанағаттандырылса, шартта екі серіктес қосуға келісетін кез келген басқа ережелер болуы мүмкін. Бір-бірімен некеге тұруға толық еркіндік беретін екі ересек адам болуы керек. Кәмелетке толмаған бала ата-анасы арқылы некеге тұра алады (ол Кәмелетке толғанға дейін жыныстық қатынасқа түсуге рұқсатсыз), бірақ кәмелетке толған кезде ол неке шартын бұзуға немесе одан бас тартуға толық құқылы. Неке бұзылса да, Ислам серіктестерге кәмелетке толған кезде некеден шығу құқығын береді.

Исламда неке қасиетті рәсім емес. Бұл көктегі емес, жердегі қатынастар. Барлық адами қатынастар сияқты, ол да бұзылуы мүмкін. Бұл серіктестер өздерінің қарым-қатынастарын реттейтін кепіл немесе келісім-шарт. Кез келген басқа келісімшарт сияқты, оның бірнеше құрамдас бөліктері немесе қажетті ережелері бар. Егер олар орындалса, шартта екі серіктес де оған қосуға келісетін кез келген басқа ережелер болуы мүмкін. Бір-бірімен некеге тұруға толық келісетін екі ересек адам болуы керек. Кәмелетке толмаған адам ата-анасымен некеге тұруы мүмкін, бірақ оның кәмелетке толған кезде неке шартын жасауға немесе одан бас тартуға толық құқығы бар. Неке қиылған болса да, Ислам кәмелеттік жасқа толған ерлі-зайыптылардың кез келгеніне, егер олар қаласа, оны бұзуға құқық береді. Екінші талап – шартта ер адамға жүктелетін және әйелге төленетін екі махрдың ерекшелігі болуы. Біріншісі – неке қиылғанға дейін

беру және алу. Ол әдетте әйелдің жеке меншігі болып табылатын және бұдан былай оның келісімінсіз иеліктен шығарылмайтын зергерлік бұйымдар мен киімдерден тұратын сыйлықтардан тұрады. Екіншісі гипотетикалық болып табылады және неке ажырасу арқылы тоқтатылған жағдайда ғана төленеді. Исламда талақ еркек үшін бас тарту арқылы мүмкін болғандықтан, екінші мәһр (арабша: مهر – дәлме-дәл мағынасы: «қалыңдық бағасы») – исламдық отбасы құқығында күйеуінің некеде әйеліне бөлетін мүлкі. Мәһр– некенің басты шарттарының бірі. Мәһрды төлеу тойдан кейін келісім бойынша кейінге қалдырылуы мүмкін. Жесір қалған немесе ажырасқан жағдайда күйеуінің өтініші бойынша (الطلاق, әл-талақ) мәһр әйелде қалады. Мәһрдың қандай да бір түрде төленуі барлық ислам елдерінде күні бүгінге дейін сақталған. Мәһр қалыммен қате сәйкестендіріледі. Әйелдің отбасына төленетін және қалыңдық құнын білдіретін қалымнан айырмашылығы, мәһр тікелей әйелге төленеді және оның мүлкінің бір бөлігі болып табылады) ер адамның жауапсыз әрекетінен әйелдің «сақтандыру полисі» ретінде әрекет етеді.

Исламдық неке шартының үшінші құрамдас бөлігі – екі куәгердің болуы және неке шарттары туралы куәлік. Келісім-шарт жария болмаса, жарамсыз болып табылады, өйткені жауапты міндеттеме серіктестер алдында жасалған кезде, оның сақталуы ықтимал.

Шарттың тараптары осы үш құрамдас бөліктен басқа, ақылақтық заңдарды бұзбайтын болса, олар қалаған басқа ережелерді қоса алады. Неке шартында ер немесе әйел құқығы бар өмір салты белгіленуі мүмкін. Ол күйеуі басқа неке жасаса, оның тоқтатылатынын (сондықтан екінші немесе кейінге қалдырылған мәһрдың мерзіміне жетуін) шарттау арқылы бұл некенің бірнекелі болуын қамтамасыз ете алады.

Ислам ажырасуға мүмкіндік береді. Ажырасу күйеуінің бас тартуымен (ажырасумен) келеді. Ажырасудың толық болуы үшін үш ажырасу қажет. Бірінші және екінші ажырасудан кейін ол ерлі-зайыптылардың бірге өмір сүруіне оралу үшін туыстары мен бауырларының куәгерімен бірге болады. Үшінші ажырасу –

соңғы ажырасу, бірақ Құдай оны «ең жек көретін» деп атайды. Әйел басқа адамға тұрмысқа шыққанға дейін және күйеуі алаңсыз және жауапсыз болмас үшін онымен ажырасқанға дейін бұл адаммен қайта некеге тұруға тыйым салынады. Мұндай некеге қайта оралу екеуі үшін де қатал кемсітушілік болады. Сондай-ақ, әйел күйеуімен ажырасудан гөрі сотпен ажырасуы мүмкін. Бұл жағдайда сотта ажырасуды ақтайтын заңды себептерді анықтау қажет, мысалы, жұқпалы аурулар, ұзақ уақыт болмауы, дәрменсіздік, қатыгездік, зинакорлық және т.б. сот берген ажырасу әрқашан түпкілікті шешім болып табылады.

Ислам да көп әйел алуға мүмкіндік береді. Ер адам бірнеше әйелге үйлене алады. Полигамия адамның жеке өмірінің кез келген сәтінде дұрыс шешім болатын кездер болады. Кейбір жағдайларда қоғамда мужчин қарағанда әйелдер көп болуы мүмкін. Онда жесірлер немесе ажырасқан әйелдер, асырауындағы адамдарынан айырылған көп балалы әйелдер көп әйел алу тетігінде өздеріне қарағанда әлдеқайда қолайлы бақыт жағдайларын таба алады. Бұл үшін бірінші әйелінен кейін барлық балаларын Пайғамбарға (!صلى الله عليه وسلم) беріп, оны ширек ғасыр бойы бақытты еткен көптеген некелер болды.

Ешкім қаламаған бес баласы бар босқын жесір әйел, бұрынғы құлдың ажырасқан әйелі, оған бәрі тым намыстанатын, туыстарымен татуласқысы келген қарт ана және тағы басқалар – оның кейінгі өмірінде үйленетін әйелдер болды. Әйелге барлық заңды және азаматтық құқықтарды беру, әйелді неке талаптарынан толық босатуды қамтамасыз ету, оған ажырасуға қарсы «сақтандыру полисін» беру, «исламда басқалар жасамаған» ақ жол әйелді «дос» деп атады.

Осы Заңның ережелерінен басқа, исламда бірқатар әдепті нұсқаулықтар да берілген. Әйелдерге сүйіспеншілік пен мейірімділікпен қарау керек және олар Құдайдың сыйы. Олардың міндеттері сияқты, толық құқықтар да бар. Олар күйеулерімен бірге өздері өмір сүріп жатқан мемлекет пен қоғамның ең жоғары міндетін орындау үшін жұмыс істей алады.

15-ТАРАУ

Кеңейтілген отбасы

Ислам көрсеткендей, кейбір әйелдер отбасылық өмір мен бақытқа ұмтылмауы мүмкін. Кейбір әйелдер әртүрлі кәсіптерге, шығармашылыққа, ғылымға немесе бір өнімділікке, отбасылық және отбасылық өмірге қатысы жоқ нәрсеге қабілетті болады. Бұл құбылыс жаңа емес. Бұл әйелді үйден кеңсеге және зауытқа жұмыс істеуге әкелген өнеркәсіптік революциядан басталған жоқ. Сахна адамзат сияқты ескі және бұл мәселе әйелдер мансап үшін үйден шыққанға дейін басталды. Бірақ мәселе мынада, әйелдер бір уақытта отбасын, балаларын және мансабын қаласа, жанжал туындайды.

Әйелді мансапқа жету қажеттілігінен арылту үшін Ислам ата-анасынан немесе жақын туыстарынан оны кәметке толмаған кезінде де материалдық деңгейде қамтамасыз етуді талап етеді. Бұл міндет үйленгенге дейін тоқтамайды. Содан кейін бұл кепілдік күйеуіне түседі. Егер ол жүкті немесе бала еміземін деп ойламаса, ажырасқан немесе жесір қалған болса, ұсыныс жалғасуы керек. Жүктілік кезінде оның «күйеуі» оны және баланы бала туылғаннан кейін екі жыл ішінде қамтамасыз етеді. Ол өмір бойы жақсы өмір сүру үшін исламдық ер адамның мүлкінің жартысын мұра етті деп мәлімдеді.

Бірақ бұл экономикалық кепілдік жеткіліксіз деп айтатын әйелдер бар. Кейбір әйелдер креативті және олардың шығармашылығы өзін-өзі жүзеге асыру үшін сыртқы мамандықты қажет етуі мүмкін. Егер ол күйеуімен бөлек тұратын әйел болса, балалы болу немесе мансап жасау өте қиын болады. Сіз екеуінің біреуінен бас тартуыңыз керек. Немесе екеуіне де кезек-кезек қол жеткізуге болады. Балалар мен отбасы өмірдің бастапқы кезеңінде ұйымдастырылуы мүмкін болса да, мансап кейінірек құрылуы мүмкін. Бірақ оның жас кезін-

де білім ала алмауы және қартайған шағы табысты мансапқа кедергі болуы мүмкін. Бұл жағдайда ол тек көмекші, хатшы, сатушы немесе зауыт үшін жұмыс істей алады. Егер ол мансабын жас кезінен бастаса, оның балалары мен отбасы зардап шегеді. Отбасылық өмір тек жатын бөлме мен ас үй туралы емес. Адамның өзі қанағаттануы үшін отбасылық бақыт бірлескен іс-қимыл мен жағымды қарым-қатынасты қажет етеді. Бірақ егер ата-ананың екеуі де қызметпен айналысса, мұндай бақытқа қол жеткізу мүмкін емес. Мұндай ата-аналар бір-біріне қалағанын бере алмайды.

«Кеңейтілген отбасы» жағдайында, егер бала ата-анасынан тыс отбасында тұрса, жағдай басқаша болар еді. Ата-аналар, бауырлар, ата-әжелер, тәтелер мен нағашылар, мұның бәрі әйелдің отбасында оның жоқтығын түсінбестен мансап құруға ықпал етеді. Өйткені бәрі отбасына бірдей қарайды. Егер әйелдің балалары болса, туыстары оған қамқорлық жасар еді. Жұмыс күнінен кейін оған балалармен араласып, оларға сабақ бере алатын мансап кедергі болмады. Өйткені бұл уақытта үй қараусыз немесе сырттан келген жұмысшысыз қалмас еді, Балалар интернетте, теледидар алдында отырды, күтуші немесе «балаларға арналған балабақша».

Сонымен қатар, Кеңейтілген отбасында әртүрлі армандары мен әртүрлі сипаттағы қабілеттері бар адамдардың болуы барлығына өз мақсаттарына ұжымдық түрде жетуге мүмкіндік береді. Күйеуі, әйелі, ұлы мен қызы ойнауға, жылауға, жұмыс істеуге немесе басқа нәрсемен айналысуға қуанышты болғанына қарамастан, Кеңейтілген отбасында жұмыс істей алатын адамды табуы керек еді. Егер ол жаман көңіл-күйде болса және қателіктер жіберсе, ол Кеңейтілген отбасындағы жақын адамынан жұбаныш ала алады. Мұндай серіктестік жеке мағынада және қоғамдық денсаулық сақтау үшін маңызды. Адамдар тамақ пен ауаны қажет ететіндей сүйіспеншілікке, кеңеске, қарым-қатынасқа, сондай-ақ көмекке мұқтаж. Толық өзімшілдік осы жалғыздық арқылы келеді. Кейбір жағдайларда өзімшіл мақсаттарға жалғыз-

дықтан қол жеткізуге болады. Кеңейтілген отбасы мансапты тек үйден тыс жерде ғана емес, үйдің ішінде де жасай алады. Кеңейтілген отбасы – бұл психикалық аурулардан және кез-келген сыртқы әсерлерден жақсы қорғаныс. Ислам мұны қызмет ретінде ұсынып қана қоймай, оны заңмен бекітті. Қажет болған жағдайда әр адам өзінің жақын туысын қолдауға құқылы. Сонымен қатар, ол бұл адамның заңды мұрагерлері оның жұбайы мен балалары ғана емес, сонымен бірге барлық тірі ата-аналар, ата-әжелер, сондай-ақ оның барлық немерелері мен балалары деп шешті. Олардың барлығы бір отбасының мүшелері, сондықтан бәрі бір-бірімен махаббат арқылы, сондай-ақ заң бойынша байланысты.

V Бөлім

Мұсылман қайраткері

16-ТАРАУ

Табиғатты меңгеру

Жоғарыда айтылғандай Құдай адамды жердегі *Халифа* немесе орынбасар етіп сайлады. Бұл тапсырманы қазіргі күйден дамыған күйге ауыстыру керек. Біз табиғи заң арқылы Құдайдың еркі міндетті түрде орындалады деп айттық. Ақырында, Құранда Құдай адам үшін барлық жаратылыстарды қызметке бақыт әкелу үшін жаратқанын еске түсірейік.

Мұнда табиғат жау емес екенін көруге болады. Бұл адамға қарсы тұратын, оны ұстап алуға итермелейтін және оны басқара алатын шайтанның күші емес. Бұл көзқарас көбінесе табиғатты жақсылық немесе зұлымдық құдайы ретінде қабылдайтын діндерге жатады. Мұндай құдайлар немесе белгісіз күштер, егер олар адамның пайдасына жұмыс істемесе, кері қайтарылуы керек. Ислам табиғатты жердегі жұмақтың алғашқы берекелі сыйы ретінде қарастырады. Табиғатты жасаушылардың ешқайсысы мінсіз, мінсіз, ең жақсы пішінде, барлық қажетті тастар мен құралдарды қамтамасыз еткен жоқ, ал адамдар өздерінің игі істерін поле алаңына айналдырды.

Табиғаттағы құбылыстар табиғи заңдар арқылы, яғни Құдайдың еркімен жүреді. Сондықтан олар бір командаға бағынады. Және бұл командалар жасаушының тәртібін ұстанады. Бұл көңілді емес, бұл Мәңгілік заңдар. Негізінен табиғат оны өңдеу әдістеріне байланысты. Табиғатты дұрыс пайдалану-адамның жердегі басты міндеті. Адам табиғатты, табиғи жүйені адам билігі арқылы қалай пайдаланса, оған қажетті нәтиже беруі керек. Әйтпесе, адам табиғатының ұтымды әдістері бұзылады және олармен бірге жердегі ақаулар да бұзылады.

Мұсылмандар табиғатты Жаратушының екінші айқын ашылуы ретінде ашылған кітап ретінде қабылдауы керек. Әркім бұл кітапты оқып, Оның ілімдерін жетілдіруге және дамытуға міндетті.

Табиғатпен салыстырғанда Құранды оқу оңайырақ. Құран Құдайдың еркін тікелей және «қызыл» тілмен жеткізеді. Екінші жағынан, табиғатты «оқу» және оның жасырын құпиялары мен заңдарын тек ғылыми зерттеу арқылы түсінуге болады. Бірақ тәжірибелі адам үшін табиғаттың Әділдігі Құран сияқты айқын және айқын.

Ешқандай ғылымға мән бермейтін арабтардың 700-ші жылдары классикалық ғылыми мұраға құмар болғаны соншалық, олар Шығыс Персиядан Александрияға химия және ботаника сияқты ғылымдарға мыңдаған деп аталатын алтын монеталарға сатып алу үшін барды. 800 жылдары мұсылмандар ассимиляцияламайтын ғылыми немесе философиялық жетістіктер қалмады. Бірте-бірте грек жаратылыстану ғылымдары ислам дініне қарсы екендігі белгілі болды.

Бұл мәселе ғалымдар өз жұмыстарын тереңірек сұрақтарға жауап бермей жалғастырғандықтан туындаған жоқ. Философтар бұл мәселені өз қолдарына алып, бар мәселелерді анықтап, оларды күнделікті өмірге бағыттады. Әлемнің тәртібі ғарыштық детерминизмге айналды, материяны мәңгілікке айналдырды және Құдайдың әмірінен бас тартты. Аристотель категориясы сөзсіз негіз болды. Егер табиғи заң шынымен де заң болса, оны қолдану барлығына бірдей болуы керек еді. Бұл бізге жабық ғаламды береді, онда болып жатқанның бәрі қандай да бір себептермен болуы керек және қорытындыға әкелуі керек. Бірақ егер мұндай себептер пайда болса, сіз міндетті түрде осы себепті ұстануыңыз керек. Сонымен, себептер тізбегі әлемді қамтиды. Құдай жүйені құрды, бірақ оны жасамады. Ол сағат тетігі ретінде өздігінен іске қосылады. Материя, жоғала алмайтын барлық нәрсенің алғышарты. Бұл тек бір түрін өзгертеді. Сондықтан ол жаратылған жоқ. Ол мәңгілік Құдаймен бірлікте.

Ұлы Әл-Ғазали бұл философияға үлкен соққы болды. Мың жылдан кейін оның соңынан ерген Дэвид Юм сияқты, ол себеп-салдар байланысын талдау арқылы бұл қажеттілікті таппады. Ол А В-дан кейін келеді деп пайымдады, бұл ғылыми бақылаудың барлығы анықтайтын нәрсе, міндетті түрде А-ның В-ға байланысты екенін білдірмейді немесе тұспалдамайды. Біз А-ның В-дан кейінгісін көреміз, бірақ ешқашан мінсіз растыққа қол жеткізе алмаймыз. Егер ғалым А-ның В-ға еретініне сенімді болса, оның сенімі қайдан келеді? Оның соңғы талапқа әкелген сенімі болашақта әлемдік тәртіп немесе онтологиялық тепе-теңдік бұзылмайды деген сенім болды. Бұл сенім ғылым емес, діннің жемісі. Зат барлық оқиғалардың негізі болып табылады және тіпті олардың алдын алады. Бірақ ол өзін шығарған жоқ. Егер бұл себеппен емес, себеппен орын алса және бұл регрессияға әкелсе, одан аулақ болу керек. Қазіргі астрономия мен ғарыштық ғылымдар ғаламның өсуі туралы ілімге қарсы емес. Бұл тұжырым ХІХ ғасырда жарылған Ғылым философиясы, жабық кеңістік пайымдауы сияқты негізгі мәселелердің бірі болды.

Табиғат икемді және өзгеруі мүмкін деген қорытынды жасауға болады. Адам өз түрін басқара алады. Қысқаша айтқанда, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, инженерия және сәулет осындай басқаруда. Бірақ ешқандай өзгеріс жазасыз қалмауы мүмкін, егер олар табиғаттан кек алу немесе қорлау үшін емес, табиғат Жаратушының алдында жауапкершілікпен жасалса. Егер табиғат адамгершілік мақсатта Құдайдың сыйы ретінде пайдаланылмаса, онда Конвенция теріс пайдалану болып саналады. Егер Құдайдың мақсаты қабылданбаса, бұл қорлау емес пе? Қазіргі адам агрессивті ме? Исламға сәйкес, мұндай стерильді табиғатты пайдалану мүмкін емес. Мұсылман үшін табиғат жұмысының құпиясы – Құдайдың заңы мен еркі. Табиғат – бұл рухани заңдарды жүзеге асыру міндеті жүктелген Жаратушының белгісі.

17-ТАРАУ

Байлық

Исламда ақылақтық заңнан басқа адамның табиғатты пайдалануына ешқандай шектеулер жоқ. Ежелгі заманнан бері Ислам көршілеріне табиғатты пайдалану кезінде зиян келтіруге тыйым салды. Осы талаптың аясында адам өзінің табиғаты бойынша қалағанынша ала алады. Ислам адам еңбегі, Біріккен ғылым және байлық басқаларға зиян келтірместен біріктірілетін нарықтық жүйені қолдайды. Ислам, әрине, шайтанның дел болып табылатын кедейлікке қарсы. Адамның өзі өзінің кедейлігінің себебі болып табылады, бірақ бұл кедейлік үшін оған құрмет көрсетіп, мейірімділік таныту керек.

Пуритандар Құдайдың адамға көрсеткен ризашылығының белгісі оның оған берген сәттілігі деп есептеді. Олар табиғатты пайдалану мен кейінгі өмірде құтқару бір-бірімен тығыз байланысты деп есептеді. Тек Құдай шешім қабылдайды. Ол қызметшісіне риза болған кезде, ол қызметшіге материалдық игіліктер береді. Бұл дінге сенгеніне қарамастан, Пуритандар Америка экономикасын дамытуда көптеген жетістіктерге жетті. Құдайдың благаыласына қол жеткізгендерін көрсету үшін Пуритандар көп жұмыс істеді және бай болуға тырысты. Олардың сенімдеріне сәйкес, олар осы дүниенің байлығына және ақыретте құтқарылуға қол жеткіземіз деп ойлады. Оның қалай дамығанын көргенде, оның сенімділігі одан әрі күшейе түсті және бұл оны көп жұмыс істеуге итермеледі және ол соғұрлым табысты болды.

Мұсылмандар жердегі орынбасардың міндеттерін орындау үшін табиғатпен осы өмірді жақсарту міндетін сезініп, бұл сенімді қолдады және қолдады. Мұсылман Құдай адамға және басқаларға жақсы өмір сүру үшін өнім беруді бұйырға-

нын түсінеді. Егер оның күш-жігері сәтті болса, ол Құдайға міндетті түрде алғыс айтты және егер оның күш-жігері сәтсіз болса, шыдамдылықпен күтті, яғни сәттілік немесе сәтсіздік оның күш-жігеріне байланысты. Ол Құдайдың шешімін жердегі жетістіктерімен келесі байланыста түсінеді. Егер ол өз күш-жігерінде сәттілікке жетсе, оған Құдай сыйақы береді. Егер ол сәтсіздікке ұшыраса, күнә тек онда ғана емес, Құдайда да болады.

Барлығы "миллионер" болғысы келеді және мұны жоспарлап отыр. Бірақ Исламда айтылғандай, жинақталған байлықты өзіңіз табуыңыз керек. Жеке байлыққа өз халқының байлығын пайдалану және теріс пайдаланбау арқылы қол жеткізуге болады. Ислам құмар ойындарға тыйым салды, өйткені ол тапқан байлық оның күш-жігерінен емес, құмар ойындардан алынған. Бұл адамдардың әл-ауқатын арттыру дегенді білдірмейді. Бұл оңай ақша табуға және мақтануға әкеледі. Өндірістің Тоқырауын болдырмау үшін заманауи жарнамалар мен өнеркәсіптік өнімдерді сатып алу азғыруларының кең таралуы, толып жатқан жаңа өнімдерге деген қажеттілікті тудыру, Исламға ұнамайтын барлық нәрселердің қызмет ету мерзімін мерзімінен бұрын аяқтау. Өндірісте неғұрлым Функционалды және көпфункционалды, ыңғайлы және ыңғайлы құралдар болуы керек.

Ислам байлық жинауға қарсы. Ислам бұған жол бермеу үшін жинақталған байлыққа зекет қойды, оны бір ұрпақ ішінде "қолдану" керек, яғни бір жыл ішінде жинақталған қаражатқа 2,5 пайыздық салық төлеу керек. Бұл зерттелмеген байлық өнеркәсіпке немесе өндірістік ғимараттарға үлес қосып, көптеген адамдар үшін жұмыс орындарын құрып, адам байлығын көбейтіп, жерді еш қиындықсыз жұмақ қоғамына айналдыратындығына қолданылуы керек. Өз байлығыңызды өнеркәсіпке жұмсау – бұл зекеттің жақсы нәтижесі. Байлық көбірек жұмыс орындарын қамтамасыз ету және шынайы байлықты жинау үшін өнімді, яғни тауарлар мен қызметтер үшін исламдық пайыз алуға қарсы.

Ақшаны пайызбен беру бұл пайыз алатын адам арқылы тәуекелсіз кірісті жинақтау. Белгілі бір мағынада ақша беретін адам ақша алу қаупін тудырады. Біріншіден, оның таза құны “нашар табысқа” қарамастан өсе береді. Әйтпесе, банкир бұл істе ұзақ тұра алмайды. Екіншіден, субстрат-бұл ақша беруші оның шарттарына қарамастан алушыдан кепілдік талап етеді. Ислам өнеркәсіпке ақша салу арқылы “ақша” класын жояды. Әрине, Ислам өз мүшелерінің ақшасын сақтауға және мұқтаж жандарға пайызсыз ақша беруге бағытталған кез келген несие тобының мүшелерін қолдайды.

Байлық өндірілгеннен кейін Ислам бұл жолды рухани тұрғыдан табуды талап етеді. Ислам байлық заңды және “таза” деген мәселеге келгенде зекетті көпшілікке “тазартуды” бұйырады. Осыдан кейін адам өзінің байлығын өзіне ыңғайлы кез келген тәсілмен пайдалана алады. Бұл жолы ол кез-келген уақытта тағайындалғаннан көп мөлшерде мұқтаж адамдарға бергісі келетіндерді шақырады. Бұл садақа деп аталады. Бұл зекетпен салыстырғанда ерікті. Мұны атап өтіп, Ислам мұны көршісіне деген сүйіспеншілік пен басқалармен қарым-қатынас тиімді болу үшін жасады.

Ислам бұл жүйені бүкіл әлем бойынша байлықтың еркін таралуына кедергі ретінде қарастыра отырып, барлық “кедендерге” қарсы және бұл тосқауыл ауыл шаруашылығы дақылдарының “жылыжайында” өнеркәсіптік өнімдерді жасанды түрде өндіру қажеттілігін тудырады, бұл ішкі жағдайға сәйкес келмейді. Дегенмен, байлық пен тауарларды бөлу еркін әлемдік еңбек бөлінісінсіз тиімді бола алмайды. Шынында да, Ислам” кеден “мен” иммиграцияны” тоқтатуға тырысады. Әйелдер мен ерлер кез-келген жерде тексерусіз жұмыс істеуге және тұруға құқылы болуы керек. Олар еркін өзгеруі, туыстық қатынасқа түсуі, бір-бірінен үйренуі керек. Ең жақсы позиция – адамдардың, содан кейін билеушілердің пікірін өзгерту.

VI Бөлім

Исламдағы әлемдік тәртіп

18-ТАРАУ

Заң алдындағы жалпы бауырластық

Бұл исламда Алладан басқа құдай жоқ екенін мойындаудың үлкен салдары болуы мүмкін. (Құдай әр адамға табиғи дінмен берілген) Оның пікірінше, жер бетіндегі барлық адамдар Құдайдың орынбасарлары. Олардың барлығы ақылақтық міндеттердің тақырыбы және ақылақтың, бір-бірінің іс-әрекетінің нысаны. Тайпаларға бөліну және бір адамның екіншісінен және одан жоғары болуы Бұл исламға және ислам туралы барлық адамдар тең деген түсініктерге қатысты алаңдаушылық туғырады.

Адамдардың бір-бірінен айырмашылығы – бұл күңгірттену құбылысы. Айырмашылықтардың әртүрлі түрлері бар. Олардың түсіндегі, құрылымындағы, бойындағы және беткі түсіндегі айырмашылықтары табиғи. Басқалары, табиғи болса да, салмағы мен сыртқы түрі, тілі және көптеген дәстүрлері сияқты өз қалауы бойынша өзгертілуі мүмкін. Басқалары, интеллект, көру, иіс, дәм және есте сақтау, бірақ туа біткен емес, бірақ кішігірім диапазонда арнайы әсер ету арқылы өзгертілмейді. Барлық айырмашылықтар, әрине, Исламның мәні адам өміріне және өмірді ұйымдастырудың адами қасиеттеріне ешқандай қатысы жоқ деген идеяны қолдайды. Барлық адамдардың Құдай алдында тең болуы өте маңызды. Қарсыластың жағын қабылдау дегеніміз – адамзатты әртүрлі этникалық топтарға бөлу және этникалық дарашылдық мен ұлтшылдыққа шақыру, адамның этникалық топ мүшелеріне деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығын шектеу және сыртқы адамның мейірімділігін ішкі адамдардың пайдасына беру. Этноцентризм – бұл өзімшілдік, өйткені бұл топтан тыс адам оның аштықтан немесе әділетсіздіктен өлетініне немесе оның

мәдениеті мен жетістіктерінен ләззат алатынына немқұрайлы қарайды.

Ислам қайырымдылықтың үйде басталуына қарсы емес. Бұл этноцентризм қағидаларына сәйкес келмейді. Соңғысы, ұлтшылдықтың бір түрі ретінде, бір этникалық топ мүшелерінің байлығы мен дамуы тек осы топтың ішінде болуы керек. Ол тіпті өзінің этникалық тобын басқалардан жоғары қояды және осы қалауларға сүйене отырып, оны басқа топтардан алуға мүмкіндік береді. Ислам тұрғысынан ол бұл қате пікірді айыптайды. Жақын туыстары үшін артықшылықты құқықпен келісе отырып, Ислам қоғамдық өмірдің іс-әрекеттерін әмбебап негізде жоспарлау және ұйымдастыру кезінде барлық адамдардың әл-ауқатына жәрдемақы анықтауды талап етеді.

Ислам этноцентризмді қауіпті нәрсе деп түсінеді. Дерлік Ислам қайырымдылық үйден басталады қағидасына қарсы емес, этноцентризмнің өзіне қарсы. Кейбір адамдар ұлттардың қожайындары, Құдайдың таңдаған адамдары, ал басқалары – халықтардың құралдары, Құдайдың “балалары”, оның “балаларын” құратын және тандалған адамдар деген жалған түсінік оларды Құдай жаратқан емес. Бұл барлық адамдар Құдай алдында тең деген ұғымды бұзады. Себебі бұл адамның әрекет ету еркіне теріс әсер етеді. Бұл сондай-ақ Құдайдың және оның Жаратушысының көзқарасына зиян тигізеді. Ол бір Құдайдан басқа тағы екі жаратылыс бар екенін немесе бір Құдай екі түрлі жаратылыс жасап, олардың бір-бірімен бірігуіне мүмкіндік бергенін айтты. Бірінші көзқарас – политеизм, ал соңғысы – Құдайдың әділдігіне және сайып келгенде оның бірлігіне мүлдем қарама-қайшы.

Ислам әмбебаптығы адамдарға адамзаттың кез-келген қоғамының толық мүшесі болуға мүмкіндік береді. Олардың әрқайсысы ақылақтық Заңның субъектісі және субъектісі болып табылады. Адамгершілігі заң болып табылатын Құдайдың бірлігі Құдайдың еркінен бөлінбейді. Осы Заңға сәйкес Ислам бүкіл адамзатты бір жерге біріктіруге тырысады. Бұл біржақты пікірге ескі көзқарасты таңдауға мүмкіндік бермейді.

Белгілі бір нүктеге дейін ешкім алдын ала біле алмайды. Бұл адам табиғатына және әр адамның адамгершілік заңын сақтай отырып, жақсылыққа қол жеткізе алатындығына қайшы келеді. Ислам "доктринаның қалдықтарын" жоққа шығарады. Ислам сонымен қатар кейбір этникалық топтар қате таңдау арқылы құлдырауы мүмкін деп санайды және осы этникалық топты таңдағандар арасында Ақ тағанның "жәдігерлер Доктринасын" қабылдамайды.

Исламдағы әмбебаптылық адамгершілік күш пен жетістіктердегі адамдар арасындағы айырмашылықты жоққа шығармайды. Ол сондай-ақ адамгершілік заңы мен міндеттеріне қайшы келуі мүмкін, оны адамдар тікелей "жоғары" немесе "ақылақтық құндылықтармен" байланыстырады. Шынында да, мұндай бөліну маңызды және төзімді ғана емес, сонымен қатар міндетті көбірек. Мұндай бөліну тек заңды ғана емес, сонымен қатар адамдарды жалпы адамгершілікке ұмтылуға шақыру арқылы жақсы сапаға ықпал етеді. Жұмыста артықшылықты ынталандыру – жаратылыстың мақсаты.

19-ТАРАУ

Ислам мемлекеті және *Пакс Исламика*, яғни Ислам Әлемі

Батыс саяси пайымдауы мемлекетті төрт элементтен тұрады деп анықтайды: территория, жалпы адамдар, Үкімет және егемендік. Бұл аумақтық, белгісіз және шексіз болуы мүмкін емес. Бұл әмбебап емес және нәсілдік айырмашылықтар, тіл, әдет – ғұрып және тарих сияқты адамдардың ортақ қасиеттерін қамтуы мүмкін емес. Ақыр соңында, егемендікті құратын, яғни жалпы еркіндікке еркіндік беретін және барлық аспектілерді жүзеге асыру үшін бірлесіп басқара алатын институттар мен Үкімет болуы керек. Бұл соңғы төрт-бес ғасырда Батыс тарихын құрған батыс ұлттық мемлекетінің анықтамасы.

Батыс мемлекеті Ислам мемлекетінен мүлдем өзгеше. Соңғысының аумағы болса да, бұл маңызды емес. Ол белгілі бір Шекарасыз да, онсыз да болуы мүмкін. Шындығында, Ислам мемлекетінің аумағы бүкіл жерді, тіпті Ғарышты да қамтиды, өйткені ғарыштық саяхат мүмкіндіктері бізден алыс емес. Жердің бір бөлігі Ислам мемлекетінің тікелей басқаруында болуы мүмкін, ал басқалары оның ортасында болмауы мүмкін, Ислам мемлекеті оған тәуелсіз әрекет ете алады. Шынында да, оның аумағы мен адамдары немесе “азаматтары” кеңейту жолында. Оның мақсаты – бүкіл адамзатты қамту. Егер бір сәтте ол әлемдегі адамдардың бір бөлігімен ғана шектелсе, бұл кедергі емес. Өйткені ол бүкіл адамзатқа бағытталған. Оның барлық азаматтары міндетті түрде мұсылман болмауы керек. Ислам елінің барлық азаматтары ешқашан дерлік мұсылман болған емес. Оның тәртібі мен саясатына бағынатын бейбіт тұрғындарға оның қамқорлығымен өмір сүруге келіскен барлық адамдар кіруі маңызды. Ислам мемлекеті ешқашан ешкімді

оның еркіне қарсы азаматтықпен байланыстырмайды. Ол әрқашан өзімен, адамдарымен, туыстарымен, асырауындағылармен бірге шығуға толық құқылы.

Ислам мемлекеті өз заңын 622-жылы Пайғамбар (صلى الله عليه وسلم с.ғ.с.) Медина келісімі бойынша қалаға көшкен кезде қабылдады. Бұл келісім ислам мемлекеттілігінің шарттарын анықтайды. Мұсылмандар шығу тегіне қарамастан Үммет болып саналады. (олар кез-келген тайпа мен ұлтқа жатады) Яғни, олар тек ислам құқығымен бақыланатын бір заңды тұлға. Олардың басқаларға қарағанда өз институттары, соттары, балаларына білім беретін мектептері бар. Үмметтің өзін-өзі жүзеге асыру ережесі діннің, оның талантының, заңдарының, адамгершілігі мен мәдениетінің кепілі болып табылады. Бұл оның шексіздігі. Үммет, егер ол өсірілмесе, дін мен мәдениеттің мұрасын ұрпақтарына толығымен еркін беруі керек. Үмметтің анықтамасы бойынша Қоғам өзінің идеалына сәйкес өмір сүреді немесе әйтпесе оны толық босату арқылы жүзеге асыруға тырысады. Мұсылмандардың Үмметны мойындауы мен қабылдауынан басқа, нәсілдік айырмашылықтар мен қауымдастықтарды жоя отырып, Медина келісімін еврейлер мұсылман үмбеті ретінде де қабылдады. Олар сондай-ақ өзінің мұрасы мен данышпандығына сәйкес өзін-өзі жүзеге асыруға толық еркіндігі бар қоғамды көрсетеді. Олардың өз діні, әлеуметтік институттары, өз заңдары, тілі мен мәдениеті, басқару соттары, балаларын көңіл-күйі мен данышпандығына қарай тәрбиелейтін мектептері болуы керек. Ұлттық мұраны сақтау және сақтау үшін заңға қайшы келмейтін барлық құралдарды пайдалану қажет.

Бір сағат 630-жылы Арабия христиандары Мединаға Пайғамбар (صلى الله عليه وسلم) мен өз ұстанымдарын талқылау үшін келді. Пайғамбар (صلى الله عليه وسلم) оларды құшақ жая қарсы алып, мешітінде оларға табынуға мүмкіндік берді. Олар арабтарда әдеттегідей қонақжайлылыққа ие болған кезде, олар үш күн бойы оларды Исламмен таныстырып, онымен дауласты. Олардың кейбіреулері сенушілерге айналды және бірден мұсылман болды, оларға ағайынды ретінде қосылып, басқа мұсыл-

мандарды қабылдады. Олар мұсылман үмбетінің мүшелері болды. Басқалары сенімсіздікке байланысты христиан болып қала берді. Алайда олар Ислам мемлекетіне азамат ретінде қосылуға шешім қабылдады. Осылайша, олар еврейлер мен мұсылмандар сияқты мәртебеге ие болды, бірақ кейінірек олар басқалармен бірге Үммет болуға, сондай-ақ өз еріктерін, дінін және тарих мұрасын орындау кезінде христиандық артықшылықтарды пайдаланудан үнемі ләззат алуға мәжбүр болды. Олар Мединанада еврейлер сияқты өмір сүрген жоқ, бірақ Мединадан алыс жерлерде өмір сүрді. Пайғамбар (صلى الله عليه وسلم!) оларды Ислам мемлекетінің юрисдикциясын ұзарту үшін қосып, оның өкілі және адал серігі болу үшін өз территориясына адам жіберді. Осы сәттен бастап олардың сыртқы агрессиясы мен құлатудан ішкі қорғанысы Ислам мемлекетіне байланысты болды. Бұл олардың бостандығының, христиандығының және тарих бойындағы тәуелсіз жалғасының кепілі болды.

Сол логика бойынша, парсы зороастрлары, индустар мен буддистер Ислам мемлекетіне еврейлер христиандар Үмметға қол қойғандай қосылады. Өз дінін, әдептілігін және мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа мәңгі сақтау үшін мінсіз еркіндігі бар әрбір адам осы Заңның міндеттерін орындады және Ислам мемлекетін олар үшін кепілдікпен қорғауды тапсырды. Ислам мемлекеті тек бір мұсылманға ғана тиесілі емес, сонымен бірге бір-бірімен бейбітшілік пен келісімде өмір сүруге ұмтылатын әртүрлі діндердің мәдениеттері мен дәстүрлерін біріктіретін Федеративті үммет.

Екінші жағынан, Ислам миссионерлік (уағыздаушы, бірақ мәжбүрлі емес) дін болып саналады. Сонымен, бұл федералды жүйе мұсылмандар мен мұсылман еместер арасындағы өмір жолы ретінде қалай қабылданды? Бұл Исламның міндетті ісі. Бұл міндетті іс ислам дінінің әмбебаптығынан туындайды. Әрбір мұсылман дінді өз санасымен қабылдағысы келеді. Себебі саналы түрде қабылданбаған дін басқа нәрсеге айналуы мүмкін. Ислам сонымен қатар әрбір мұсылман еркек пен әйелдің міндеті болып табылатын міндетті існы қамтиды. Бұл دعوة,

яғни дауат (сөзбе-сөз «адамдардың Исламға шақыруы») Ислам мемлекетіне қайшы келмейді. Бұл оның басты мақсаты. Ислам мемлекетіндегі, сондай-ақ одан тыс жерлердегі мұсылмандар міндетті ісін орындауы керек.

Құран аяты Мұхаммед Пайғамбар (صلى الله عليه وسلم! с.ғ.с.) болды, арабтарды алғашқы үммет болған дінге шақыру үшін. Бұл үммет басқа Ислам мемлекетіне қарыздар. Логикалық жалғасында мұсылмандар мен Пайғамбар (صلى الله عليه وسلم! с.ғ.с.) Ислам мемлекеті басқа мемлекеттерге жеке қарыздар екенін түсінді.

Мұның бәрін іс жүзінде жасайтын қағида жоғарыда айтқанымыздай, өз еркімен орындалады. Ислам алдындағы діни сенім-бұл жеке мәселе. Әркімнің сендіруге және сендіруге құқығы бар. Ол өзінің кім екенін сақтауға және исламның талаптарына қанағаттанғанға дейін оны бірнеше ұрпақ бойы жалғастыруға құқылы. Сондықтан мұсылман миссионерлікті жалғастыра алады, бірақ ол мәжбүрлей алмайды. Исламдағы мәжбүрлеу (уылдырық) немесе арандату (фитна) жазаланатын қылмыс болып саналады. Мұсылман емес адамның мұсылман сияқты өз сенімін толық ұстануға құқығы бар. Олардың ешқайсысын Үмметтің жұмысы немесе қызметі арқылы басқа адамдардың діни және мәдени өміріне қосуға болмайды. Бұл әдістер этноцентризмге, цинизмге, яғни арсыздыққа немесе бір Үмметтің басқалардан артықшылығын көрсетуге негізделмеген. Ислам мемлекетінің ішінде бір Үмметтің басқалардың алдында бүлік шығаруына жол берілмеуі керек. Оның міндеттеріне басқаларға тең қарым-қатынас, атап айтқанда бейбітшілікті сақтау, мемлекеттік қызметтердің барлық жиынтығын, сондай-ақ жеке адамдардың құқықтары мен артықшылықтарын және олардың үмбетін қорғау кіреді.

Тарапынан Ислам мемлекеті идеологиялық; яғни әлеуетке жеткенге дейін жаһандық мақсаттармен әлемді жаулап алу. Бұл Ислам мемлекетіне Үммет ретінде кіру үшін басқа елдерді, тайпаларды, халықтарды, ұлттарды немесе топтарды жақындастырады.

Осылайша, исламды қабылдау олардың билігін әлсіретуді немесе қабылданған мекеме мен шарттың тәртібін өзгертуді білдірмейді. Сондай-ақ, экономикалық тетік, өз патшасының, Үкіметтің және мемлекеттік органдардың саяси босатылуы өзгеріссіз қалады. Олардың барлығы өзгеріссіз қалады және сақталады және қорғалады.

Тек Ислам мемлекетіне кіру немесе қабылдау жергілікті тұрғындарға исламдық үндеулерді қабылдауға мүмкіндік береді және оларға ислам мемлекеттерімен бейбіт өмір сүруге кепілдік береді, тіпті соғыс уақытында мұсылмандар бір-біріне қарсы емес, ұлттар арасында апартеидке (нәсілдік кемсітушілік) орын алады.

Негізінде, Ислам Үкіметі жай мемлекет емес, өзінің Конституциясы, соты, әскері бар исламдық тәртіптің орасан зор әлемі – "Біріккен Ұлттар Ұйымы". Бұл ұйымға мүшелік дегеніміз, Үмметтер бейбіт қарым-қатынас жасап, олармен байланысты адамдармен шешім қабылдауы керек, олардың арасындағы соғысты біржола тоқтату керек. Енді бұл ұйымға кіру арқылы апартеидтің алдын алу немесе одан бас тарту арқылы кез келген қауіпке дайын болу туралы. Сондықтан мұсылман қисыншылдары Ислам мемлекетін «бейбітшілік үйі», шынайы әлемдік тәртіп немесе Pax Islamica, яғни Ислам Әлемі деп атады.

Күш тек бір Үмметтің (الأمة), яғни ұлттың, тіпті мұсылман Үмметінің (الأمة المسلمة)ғ яғни мұсылман ұлтының қолында болмауы керек. Ол оны кез-келген Үмметтің бекітілген институттарына мен билікке қарсы көтерілісін басу үшін пайдаланады; басқа Үммет бұзған кез-келген Үмметтің құқығын, артықшылығын, құрылымын қалыптастырады және ақырында оны әлемдік тәртіпті жауынан қорғау үшін пайдаланады. Билікті басқа мақсаттарда пайдалану заңсыз болып табылады. Шынында да, жалғасып жатқан әлемдік жағдайдың әлсіреуіне жалғыз жауап болып табылатын Ислам ұлттық және халықаралық қатынастардың нақты тәртібін қамтамасыз етеді. Салыстыру үшін, бүкіл әлемдегі бейбітшілік ядролық лаңкестікке, күшке немесе бір ұлт екіншісіне билік етуі керек – бұл шайтанның тәртібі.

Ислам мемлекетінің әскері – мұсылмандар, өйткені жиһадқа қарсы соғыстан қорғану – әрбір мұсылманның діни міндеті. Басқалары қаласа қосыла алады, сол кезде олар өмірден босатылып, мұсылман ретінде қарастырылады. Алайда оларды үкімет әскери қызметке тарта алмайды. Оларды қосу толығымен ерікті болуы керек.

Ислам мемлекеті бір ғана құқығы, өмір салты, мәдениеті, діні және дүниетанымы бар біртұтас біртұтас жүйе түрінде болмауы керек. Бұл талап Үмметға қатысты және ол ислам блогының барлық элементтерін өсіреді, қамтиды, оны игереді және исламдық ерекшелігін сақтайды. Басқа Үмметтер да мұсылман емес мүшелеріне бірдей қызмет көрсетеді. Сондықтан Ислам мемлекеті либералды және плюралистік болады. Негізінде, “ұлттық бірлестік” және “ұлттық бірлік” – бұл шын мәнінде плюрализм деген сылтаумен Үммет арасындағы айырмашылықтарды жоюға күш салмайтын жалғыз Конституция.

Көпмәдениеттену – бұл Ислам мемлекетінің жұмысы емес, Үммет мүшелерінің жұмысы, Ислам мемлекеті басқа Үмметтер өз мүшелерімен бірдей әрекет ете алатындай ашық болуы керек. Ислам мемлекетіндегі мұсылман үмбеті шынымен де ислам құқығының біртұтас субъектісі болып табылады. Ислам мемлекетінің азаматы өз ішіндегі әртүрлі Үмметтердың әртүрлі діндерін таңдай алады. Егер ол Ислам мемлекетінен тыс Үмметны таңдаса, ол дереу көшуі керек.

Соңында, Ислам мемлекеті Ислам идеясы екенін атап өткен жөн. Осы идеяға байланысты Ислам мемлекетінің адамдары, ақыл мен энергия барлық мұсылмандар. Сонымен қатар, бұл жер бетіндегі ең ерекше түр. Тарихи тұрғыдан мұндай мемлекет болған жоқ. Егер мұндай мемлекеттерді мұсылман немстер құрса, олар дамитын еді. Ислам мемлекеті басқа мұсылман емес мемлекетпен біртұтас болатын күн алыс емес, өйткені олардың діни әртүрлі болғанымен, олардың Конституциялары ұқсас. Олардың Конституцияларына сәйкес, екеуі де айырмашылықтарын бейбіт жолмен шешуі керек.

VII бөлім

Ислам мәдениеті мен тарихы

20-ТАРАУ

Ислам мәдениеті

Жоғарыда айтқанымыздай, Үмметтің жұмысы-өз мүшелерін дамыту және исламдандыру, сондай-ақ Ислам ережелерін сақтау. Үмметдағы жүйе біртекті болғанымен, шығармашылық жаңару мен өзгерістердің кешенді тетіктерін қамтиды. Ислам – өмірдің әмбебаптығы. Бұл өмірдің барлық салаларында және әр бизнесте маңызды. Демек, Үммет жеке және әлеуметтік (ұжымдық) өмірдің барлық аспектілеріне еніп кетті. Ислам өзін барлық жерде – өмір салтында, үйде, қоғамдық орындарда, көшелерде, мекемелерде, қалада көрсетуге тырысады.

Ислам Құдай біздің патшамыз және ұстазымыз деп үйретеді. Құдайды дұрыс тану – басты мақсат. Оны Құдай ретінде, яғни жаратушы, шебер және патша ретінде, бәрінің соңы ретінде қабылдау – жақсы өмірге апаратын ағартушылық жол. Құдайды Құдай ретінде тану, сүю және мадақтау – оның еркін қабылдауға ашық болу. Өйткені Ислам-толық мойынсұну. Барлық іс-әрекеттің мақсат екендігі табиғи болуы керек. Мұсылман өзін Құдайды еске түсіретін ортамен қоршауы керек. Үмметта бәрі Құдайға бағытталуы керек.

Натурализм немесе табиғатты түпкілікті ақиқат ретінде қабылдау Исламды қолдамайды, өйткені табиғат барлық нәрсенің өлшемі мен сипаты болып табылады жақсылық, шындық және сұлулық табиғаттан. Ислам табиғатты Құдайға айналдыруға және осылайша Жаратушының Күшін төмендетуге қарсы. Табиғат – Құдайдың орнына күшті үміткер. Бұл көзқарас батыстағы адамдардың санасында пайда болды және дамыды, белгілі бір мағынада Құдайдың күшіне күмән келтірді. Құдай бәрінің соңы мен өлшемі болудың орнына, адамды табиғат патшасы ретінде бөлді, бұл рөл “бәрінің өлшемі” деп санайды.

Осы басынан бастап Батыс және Ислам мәдениеттерінің Құдайдың бірлігі туралы көзқарастары әр түрлі болды. Ренессанс әсер еткен Батыс христианы үшін басты рөлді адам ойнайды. Адам тазалығының мәні бұрмаланған. Құдайдың адам ағзасына енуі және христиандық ілімге сәйкес табиғатқа айналуы адамға семиттік ілім тұжырымдамасында сұлулықтың, шындықтың және адамгершіліктің құдайлық стандарттарын жеткізу өте оңай екенін білдірді. Осы қағидаға байланысты христиан мәдениеті толығымен өзгерді. Бұл көзқарас тек ислам мәдениетінде сақталды, ол сонымен бірге Құдай Толық өлшем мен шындық деген семиттік доктринаны қолдайды.

Қайта өрлеу дәуірінен бастап Батыс адамы сурет салу, кесу және құрылыс өнері арқылы натурализм бағытын білдіре бастады. Христиандық ойлауды сақтаған шіркеулердің әкелері алғашқы жалаңаштарды көргенде таң қалды, бірақ содан кейін Греция мен Римнің Батыс санасына пұтқа табынушылық және натуралистік ықпалына көнді. Дегенмен, мәдениеттің барлық аспектілері бір уақытта жаулап алынған жоқ. Атап айтқанда, философия саласында Декарттың, Эразмның әдебиетте және Джозеф Гайднның музыкада келуін күтті.

Мұсылмандар өз кезегінде арабескті (арабша: الأرابيسك, ою-өрнек (жапырақ, гүл, өсімдіктердің суретімен айқыштаған мүсіндердің көркем жазу өнерінің өрнегі), дизайн мен сәулетке, кескіндеме және жазу өнеріне, қала құрылысына, әдеби ойға, мәдениетке, бау-бақшаға сәйкес дамытты. Сызбаларда дамымау заңдары симметрияға негізделген. Біріншісі табиғаттан бас тартуды білдіреді, оның негізгі заңы даму болып табылады. Яғни, туылу кезеңінен бастап табысты өсу кезеңдерінен өтуді, дамуды және кәмілетке толуды білдіреді. Бұл табиғи үдеріс. Исламдық көзқарас “Алладан басқа құдай жоқ” деп басталғаннан кейін Ислам өнері, тілі, ойлары мен мәнері табиғатты жалпы ереже ретінде қабылдамайды.

Арабесктің (الأرابيسك) екінші қағидасы – қайталау, ал үшіншісі – симметрия. Табиғат ешқашан қайталанбаған және ешқашан ұқсас болған емес. Бір ағаштың жапырақтары бір-

дей көрінуі мүмкін, бірақ олар бір-бірінен ерекшеленеді. Сол сияқты симметрия да солай болады. Осы қағидаларға сүйеніп отырып, Арабеск натурализмнен (латын тілінде: «natura», яғни «табиғат»); натурализм (әдебиет пен өнерде ХІХ ғасырдың екінші жартысында болған реализмнен бөлек табиғат заңы мен қоғам заңдарының арасына теңдік белгі қоюшы, мазмұнды есептемей болмыстың сырт көрінісіне ғана мән беруші бағыт) бас тартады. Арабеск мезет пен қозғалысты қайталау элементтері арқылы бір пішіннен екіншісіне береді. Бұл Арабескның төртінші қағидасы. Кірпіш пен өрілген себет жиынтығы қайталанатын және симметриялы. Арабеск оларды қозғалысқа келтіру үшін симметриялы қайталанатын элементтер жасайды, нәтижесінде ол тіпті бастапқы пішініне оралмауы мүмкін. Шығармашылық жұмыс, кескіндеме, қасбет, әңгіме немесе өлең бәрі емес. Бірақ бұл Арабеск немесе дизайнның соңы емес. Қабырға бетіндегі, кілемдегі, миниатюралық немесе ағаш бетіндегі графикада Арабеск, яғни табиғи шекараларды итермелейді, мысалы, басы да, аяғы да жоқ бір сызыққа үнемі қараған кезде адасуға болады. Біз музыкада немесе поэзияда дәл осындай құбылысты байқай аламыз. Әнші немесе композитор өнер көрсетуді тоқтатқанымен, олардың айтқандары бізге бірден рефлексия қажеттілігін тудырады.

Даму өнерінің мақсаты – адамның жағдайын жанама немесе тікелей анықтайтын дамыған нысанға назар аудару, сонымен бірге оның шектеулілігі мен қалыптылығын бақылау. Мұндай құбылыс жемістер мен көкөністерді немесе табиғатты сипаттауға да қатысты, өйткені мақсат – олардың артында тұрған адамды емес, оларды сипаттау. Дамуға ұмтылған Арабескның мақсаты бұған қарама-қайшы. Бұл назар аудару туралы емес, көрерменнің қиялындағы кескін ритағынан туындайтын түрткілер арқылы бақылаушыны осы өнер туындысынан жоғары көтеру туралы. Сонымен, пайымдау Мәңгілік шындықты, яғни адам ақыл-ойы ешқашан қабылдай алмайтын шексіздікті көрсетеді. Арабеск Құдайды көрсетпейді, бірақ Құдайды сезімталдық пен рақым арқылы көрсету мүмкін емес екенін көрсетеді.

Сондықтан Арабеск немесе каллиграфия арқылы мұсылман өзін өнер туындыларымен қоршап алғаны таңқаларлық емес, бұл “Алладан басқа құдай жоқ” дегенді білдіреді. Оның үйі, ауласы, орналасқан жері, кеңістігі, ішкі және сыртқы әшекейлері табиғаттың Құдай немесе тіпті Құдайдың машинасы емес екенін білдіреді. Бұл заттардың тілі Ислам тұрғысынан Мәңгілік түтіксіз дизайн арқылы зерттелген кезде шешен және түсінікті. Сондықтан мұсылмандар аспаптық немесе жанды дыбыстармен бірге музыка, әндер немесе Құран оқығанды ұнатады, егер олар құдіретті Құдайды еске түсіре алса. Каллиграфия, исламның жоғары өнері, бұл сезімді арабеску арқылы күшейтеді және жаратушыны, оның еркі мен адамның осы өмірдегі орнын бейнелейтін шексіздік сезіміне әкеледі.

Исламның ең маңызды қоғамдық орны, бұл үшін мешіттер қабырғалар бос, кеңістіктің кеңдігі мен тазалығын көрсетеді. Жиһаздың орнына мешіт ішіндегі кеңістік кеңістікті көрсетеді. Кілем, тұрғызылған қабырғалар, оюланған мәрмәр және жерге шашыраңқы басқа әшекейлер Құдайдың бірлігін көрсетеді. Соңында, Арабеск каллиграфиясында жазылған Құран өлеңдері, жолақтар бұл туралы айтады.

Бірлік немесе түпкілікті шындық, дәлірек айтсақ, Құдай өмірдің барлық аспектілеріне, әлеуметтанудағы мәдениеттің барлық аспектілеріне әсер етеді. Оның және жаңа Батыс христиандарының екі көзқараста үлкен қайшылықтары бар: біріншісі адамдағы Құдай маңызды, ал мұсылмандар құдайдағы Құдай жалғыз маңызды дейді.

21-ТАРАУ

Ислам тарихы

Ислам Арабияда пайда болды. Негіз бірдей болуы керек еді. Оның көзқарасы Арабияда ежелгі Месопотамия (семит) дінін құруға түрткі болған екі себеп бойынша пайда болды. Біріншіден, Арабия – ежелгі әлемнің аймағы, ол әлі күнге дейін Мысыр, грек және Зороастризм мәдениеттерінің ықпалынсыз өз мұрасын сақтайды. Осы әсерге қарамастан, олардың әсері Ара – вияда өте аз болды, ол қоршаған ортамен шектелді, атап айтқанда солтүстігінде Петра мен Пальмира және оңтүстігінде Йемен. Орталық өзгеріссіз қалды.

Екіншіден, Месопотамияның барлық мұралары оған дейінгі Арабияның діни тәжірибелерін көтермелеуге және сақтауға ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар тіл мен поэзияның дамуына ықпал етті. Олар басқаратын бұл артықшылық өздігінен көрінеді. Олардың тілі – лексикография, синтаксис, грамматика және әдеби эстетикадағы Арабеск. Олардың поэзиясы Исламға дейінгі Симметрияның, қайталанудың, дамымаудың және түрткінің бірігуі болды. Ислам Жолдауын игеруде Араб әдебиетінен басқа үйлесімділік шеңбері болған жоқ. Екеуінің арасындағы ерекше сәйкестік қабылдауды өте оңай етті. Бірде-бір ой ешбір тілде осылай ұсынылған жоқ. Исламның келуі және оның жазбаларының сипаты жоғары деңгейдегі әдебиеттерге негізделген. Бұл арабтар (тек арабтар) қабылдауға және жоғары бағалауға дайын болды. Олар бұл салада бір нәрсенің қайда әкелетінін немесе әкелмейтінін жақсы білді ғажайып немесе жоғары деңгей.

Олар Мұхаммед Пайғамбарға (صلى الله عليه وسلم!) келген жазбалардың қарапайым құбылыс емес екенін байқады. Олардың жеке мүдделері мен сенімсіздігі бұл өлеңдердің Құдайдан шыққанын мойындауға кедергі болды.

Мұхаммед Пайғамбар (صلى الله عليه وسلم!) қайтыс болғаннан кейін барлық арабтар санадан жоғары жаңа даналықпен танысты. Ол исламның өзін-өзі жариялаған ежелгі семит тарихының негізі, оның алдындағы аяндар мен (صلى الله عليه وسلم!) Пайғамбарлықтардың негізі, артықшылықтың негізі, араб ойы жалғыз толық деп тапқан шындық екенін көре алды.

Арабия күмәнданды, өйткені Ислам өзінің ерекшелігі мен мақсатымен толығымен ашылды. Олар қазір бүкіл әлем бойынша осы жоғары мүмкіндікті жеткізушілерге айналды. Арабтардың үстемдік сезімі олардың өлеңдерінде және араб тілінде пайда болды және ислам келгенге дейін Азия мен Африкамен шектелген солтүстікте бұрыннан бар “мол жарты айға” жетті. Шынында да, “мол жарты айды” ақкадқа үнемі оралатын мигранттар біздің дәуірімізден 3000 жыл немесе одан да көп уақыт өткен соң арабтандырды. Філістірлердің, хиттердің, мысырлықтардың, гректердің және парсылардың кейінгі шабуылдары бұл артықшылықты толығымен жоя алмады және оны өзгертуге аз ғана мүмкіндік болды. Араб трансценденталистік санасы мысырландыру, парсыландыру және эллинизациялау шабуылдарына белгілі табандылықпен қарсы тұрды.

Олар тілге, заңға, өнерге немесе әдебиетке қатысты болсын, исламға дейінгі “мол жарты айлардан” келген әсерге батыл қарсы тұрды. Христиандар, еврейлер, зороастрылықтар болсын, әрине, олардың санасы артықшылықтардан зардап шекті, бірақ тоқтаған жоқ. Олар исламды бөтен емес, өз діні ретінде қабылдады. Бұл олар бұрыннан ұстанған, бірақ Құран сияқты ашық түрде білдіре алмайтын дін. Көптеген ұрпақтардан кейін Үндістанның ортасында Атлант мұхитынан орналасқан аймақтардың тұрғындарының қадір-қасиеті мен еселігі мұсылман халқына қосыла бастады. Осы жаулап алулардан кейін тоқтап, миллиондаған адамдар Құдайдың ұлылығына деген көзқарасты жаңа өркениетке айналдыра бастады. Келесі төрт ғасырда ислам мәдениетінің өсуі мен дамуын байқауға болады. Исламдық қағидаларға сүйене отырып, әр ұлт бұл дамуға

үлкен үлес қосты. Әрине, айырмашылықтар болды, бірақ бірлік бәрінен бұрын болды.

Алдымен тіл мен әдеби кітаптар ғылыми өлеңдер арқылы дамыды. Исламды мойындау арқылы ақыл-ой тіл арқылы Құдайдың бірлігін қалай түсінуге болатындығын талап ете бастады.

Бұл Араб тілін түсінбейтіндерге және Құранды түсіну үшін шөлде өмір сүргендерге қажет болды. Грамматика, сөздерді түсіндіру, синтаксистік талдау, әдебиетті, жазбаларды түсіндіру және сынды бірінші адамның мәдениеті мен тарихындағы мыңдаған мамандар жазған. Ислам Құран аяттарында толығымен ұсынылған. Сондықтан исламның діни тарихы, яғни діннің қалыптасу тарихы бар. Мұндай «тарих» Пайғамбардың (صلى الله عليه وسلم!) өмірбаянымен, Құран түсірілген өмірінің соңғы 22 жылмен ғана шектеледі. Осы тұрғыдан алғанда, мұсылмандар исламдық қағидаларды адамзат өз өмірінде қолдануы керек ережелер ретінде қолдануға міндеттеме алды. Дәл осы кезде исламдық ақыл алға шықты. Оның дәрежесі, келісімі және құқықтарды, қылмыстар мен жазаларды бұзу тұрғысынан шариғат немесе ислам заңы әлі күнге дейін бірегей және әділ Заң болып табылады. Құдайдың еркін дәл және дұрыс жеткізуге мүдделі мұсылмандар ежелгі ғылыми мұраны тез игеріп, дамытты.

Әл-Бируни, сонымен қатар Ибн Сина мен Әр-Рази «Әл-Мансұрға хат» кітабында медицина Заңын және шешек пен қызылшаға қарсы дәрі-дәрмектерді қолдана отырып, жақында қолданған жердің дәл мөлшерін өлшей алды, оның кітабы Он сегізінші ғасырға дейін медицинаның негізі болды. Ибн Әл-Байтардың фармацевтикасы 1866-жылы Еуропалық тілде жарық көрді. Араб сандары математиканы немесе Әл-Джабраны (алгебра) айтарлықтай алға тартты.

Құран әр жерде араб тілінде айтыла бастады. Әр жерде, үйдің ішінде, әр әңгімеге оның өлеңдері қосыла бастады. Бүкіл әлемде мешіттер, медреселер салына бастады, олардың барлық іргетастарында араб әлемі тұрды. Му'әззин азанның мұнара-

дағы үндеуі бүкіл әлемде үлкенаниемыласпен естіле бастады. Рамазан айында (ораза) барлық өмірлік жағдайлар өзгерді. Екі Құрбан айттың бірі келгенде, мұсылмандардың үлкен жерге жиналып, жақсы киім киіп, Құранның әдемі өлендерін оқығанын көруге болады.

Қалалар исламның әсерінен тазалық, пайдалылық, көші-қон және қала құрылысы үлгісі ретінде қалыптаса бастады. Колледждер мен мектептер, көпшілік кітапханалар, қоғамдық моншалар, демалыс аймақтары мен ағаштар, су және кәріз жүйелері қазіргі салыстыру жүйелеріне қарағанда әлдеқайда жоғары болды. Мұның бәрі туыстар-сауда ғасырлар бойы еуропалық қалалардың көшелерінде немесе ежелгі классикалық мұрасы бар қоғамдық орындарда аспанда Айдан басқа жарық шығаратын жарық болмаған кезде болған.

Осы ғасырда мұсылмандардың рухани жағдайы басқа бағытты ала бастады. Яһудилер мен христиандар, буддистер мен упанишадиктер индустар арасында исламды қабылдады және сол кездегі араб әдебиетіндегі әйгілі мистикалық әнші Рабия Әл-Адауийяның әндерінде Құдайға деген шамадан тыс сүйіспеншілігіне таңданып, Исламды мистикалық түрде түсіндіре бастады. Исламды тарихпен, кеңістікпен және уақытпен байланыстырған көпір содан бері мұсылманды жерде ұстау үшін шайқалды. Адамзаттың психикалық жағдайы оның заң алдындағы жауапкершілігінен әлдеқайда жоғары болды. Алхимия, астрология және нумерология біртіндеп химия, астрономия, математиканы алмастырды. Тіпті исламдық отбасының қоғамдық жағдайы жасанды бауырластықпен өзгерді. Мұсылмандардың санасында жер бетіндегі Мұрагер мемлекет пен қоғамдық істермен айналысу болды, ол біртіндеп қабылданбады және оның орнына жеке рухани бақытқа ұмтылды. Мемлекет оны төлегісі келетіндерге қалдырды. Екінші жағынан, *Халифа* өзінің күшті және қатыгез әскери қолбасшыларының қолындағы ойыншыққа айналды. Шыңғыс ханның моңғол жаулап алушылары келгенде, мұсылман әлемі піскен шие сияқты жыртылды. Оның баға жетпес қалаларының бірі аркасынан құлап,

адамдары қайтыс болды. Одан кейінгі өрт көптеген жерлерге: Қытайға, Үндістанға, Ресейге және Оңтүстік-Батыс Азияға бағытталды. Соңғы крест жорығы Палестинаның Айн-Джалут еліндегі алғашқы және Ұлы мұсылман жаңартушысы Ибн Таймийя Мысыр әскерімен моңғолдардың соңғы алға басу жорығын аяқтады. Ол мұсылмандарды осы қауіптен бірнеше рет оятуға тырысты. Ибн Таймийяның Айн Джалуттағы әскери жеңісіне қарамастан, ол сопылардың зақымдануынан зардап шегіп, Дамаскіде қайтыс болды.

Бірақ Ибн Таймийяның қатыгез қызметі мен өлімі бекер болған жоқ. Ол әртүрлі салалардағы мұсылман ауруларының себептерін анықтау бойынша 300-ден астам кітабы бар кітапхана құрды.

Негізгі қате түсінік, әрине, бұл болды мистицизм. Ол мұсылмандарды тарихтан, ақыл-ойдан, іс-әрекеттен, жалпы әлемнен алшақтатып, оларды медитация жолына бағыттады. Сопылық оны қорлады (Ибн Таймийя) әділеттілік және оны қоғамнан, өз жұмысынан, тіпті өз отбасынан алып тастады. Сопылық Құдайдың еркін заң ретінде ұстанудың орнына, мұсылмандарды Құдаймен қайта қауышуға бағытталған практикалық емес мистикалық арманға еруге шақырды.

Ибн Таймийяның сөздері естілмеді. Дегенмен, бір керемет болды. Жойылуға әкелген татар әскерлері шаманистер болды. Бір-екі ұрпақ арқылы өздері мақсат деп санаған халықтар діннің (мұсылмандардың) мәдениеті мен дінін қабылдады. Олардың аз бөлігі Азияға қоныстанды және белгілі бір уақыттан кейін олар Ислам туының алдына қайта көтерілуге дайын болды.

Әлі де соғыс рухымен жанданған, Орта Азиядан Ислам дінін қабылдаған жаңа адамдар Осман империясының қол астында бірігіп (осы себепті ол “Осман империясы” деп аталды) Еуропа бағытында. Византия мен Ресей империясы өздерінің крест жорықтарында құлады. Олар ғасырдың соңғы төртінші ширегінде Венаны басып алды. Қара Каспий теңізі мұсылмандардың қолына өтті. Вена мен Константинополь арасында (кейінірек Стамбул деп өзгертілген Исламампул деп

аталады) олар Византия мәнеріне негізделген ислам сәулетінің жаңа мәнерін құра отырып, көптеген мұсылман қалаларына қоныстанды.

Ғасырлар бойы ғана Осман империясы құлдырай бастады, өйткені ол бұрын құлаған Араб Аббасиіне ұқсас себептермен бір-бірімен ыдырады. Сондай-ақ, бір ғасырда Ибн Таймийяның ойлары Арабияның қақ ортасында жұмбақ түрде қайта жандана бастады, онда Батыс ықпалы мен Османлы үстемдігі әлі әсер еткен жоқ. Қайта өрлеу қозғалысын Мұхаммед Ибн Абд Әл-Уаххаб басқарды. Сопылық оның ең қас жауы болды, оған қарсы азап шекті. Жақсы мағынада бұл бағыт өзін Салафия деп атайды, яғни дәстүрлі. Оның мистицизмнің ықпалына түскенге дейін бұрынғы ата-бабаларының бастапқы бағытын қалпына келтіруден басқа мақсаты болған жоқ. Бір сәтте немесе жақында мұндай қозғалыс бүкіл мұсылман әлемін қамтыды. Содан кейін батыстық отарлау басталды және мұсылман әлемі қайтадан басқа мемлекеттің қол астында болды және ол қатыгездікпен жойылды және қорланды, қалған бөліктерді басқа мемлекет отарлады, ал халықтар жойылды немесе жүйелі түрде жойылды.

Бүгін отаршылдық аяқталды, бірақ оның әсері мен қалдықтары бар. Алайда әлемдегі мұсылман елдері басқа әлемдік экономикалық және әскери күштерге жету үшін, сондай-ақ қоғамдық түсіністікке, бірлікке және үйлестіруге қол жеткізу үшін сағат сайын алға жылжиды. Егер олар даналық пен Исламның үндеуіне жүректерін ашса, Ислам оларды және әлемді өздерімен бірге қозғалысқа қайтаруға дайын болар еді және адамзат бұрын-соңды болмаған ең қуатты идеологияға айналды.

Исламды, оны дін ретінде шынайы түсіну... Исламның яһудилік пен христиандықты тудырған сананың кейінгі кезеңі екенін, ислам, мәдениет қазіргі мыңжылдықтағы Батыс өркениетінің қайнар көзі классикалық Греция мен Рим сияқты... исламның клерикализмге қарсылығы оны бірінші «протестанттық» революцияға айналдырды, оның ақыл-парасаттылығы ең бірінші «ағартушылық» жасады, оның іс жүзінде пайдалы нәтиже беретін ақиқаты оны бірінші «технократияға», ал соғыс пен бейбітшілік құқығы оны бірінші «Біріккен Ұлттар Ұйымына» айналдырды.

Профессор Исмаил Раджи Әл-Фаруқи, палестиналық-американдық философ, көреген және салыстырмалы діндегі беделді, 20-ғасырдағы ең көрнекті мұсылман ғалымдарының бірі болды. Бұл зерттеуінде ол кеңірек әлем қауымдастығына исламның мәні мен жолдауын ұсынады. Сенімнің негізгі элементтері жалпы жеті бөлімнен тұратын 21 тараулы тақырыпта жинақталған және түсіндірілген. Дегенмен, бұл тараулар мұсылман халықтары мен терең қалыпты тәжірибесінің қарапайым сипаттамасынан әлдеқайда көп нәрсені білдіреді. Әл-Фаруқи, қисыны күшті және барлық деңгейде, әсіресе Исламға және басқа сенімдерге қатысты зияткерлік әрекетті ұнататын ұлы ойшыл. Оның үстіне, дәл осы жұмыста көрініс тапқан бұл бірегей пайымдау үдерісі, Әл-Фаруқидің қолтаңба салымы, ол исламды рухани сенім мен әрекет ретінде ғана емес, сонымен қатар Исламды үлкен тәжірибе ретінде түсіндіреді.

9 789967 493681 >